

Миркарим ОСИМ

ИБН СИНО ҚИССАСИ

МАЪРИФАТ ДАРВОЗАСИ

Қисса

I

Боққол Маҳмуд Массоҳ харидор кутиб, оппоқ чўққисоқолини қашиб ўтиради, кўзлари ўтган-кетганда. Унинг дўконида одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса топилади. Қанд-новвот дейсизми, ҳолва, сабзи, пиёз, гуруч дейсизми — ҳаммаси бор. Агар бирор харидорга атторлик буюмлари ёки игна, ип, мих ва бошқа нарсалар керак бўлиб қолса, боққол ўрнидан туриб дўкон орқасидаги хужрадан уларни топиб олиб чиқади.

Одатда эрта билан ва кечқурун бозори бир оз қизийди-ю, туш пайтида савдо-сотик ётиб қолади. Бундай пайтларда кўчадан кичик болалар ўтса, зерикиб ўтирган боққол уларни чақириб, кўлларига иккитадан ёнғоқ ёки озроқ ширинлик тутқазиб, гапга солади, кейин чопқиллаганича уйига югурган норасидалар орқасидан жилмайиб қараб қолади.

Кунлардан бир кун Маҳмуд Массоҳ харидор кутиб ўтирганида қотмадан келган, қирра бурунли, кўзлари тийрак бир бола келиб салом берди-да, икки пайса¹ қора мурч ва тўрт пайса долчин² сўради.

Оқ кўйлак устидан олача ипак тўн кийган, гавдаси йўғон боққол кичкинагина тарозисида ёш харидоринг айтган нарсаларини тортиб, қўлидан майда чақаларни олдию унга тикилиб:

— Сени илгари кўрмас эдим-ку, қаерликсан? — деб сўради.

— Афшоналик. Дадамлар шу маҳалладан ҳовли сотиб олганлар,

¹ Пайса – тахминан 50 грамм.

² Долчин – Бир турли тропик ўсимликнинг қуритилган жигарранг пўстлоғи (зиравор ва доривор сифатида ишлатилади)

уч-тўрт йил бурун. Мен онам билан қишлоқда қолган эдим.

— Афшона атрофи кўрғон билан ўралган катта қишлоқ, Қутайба бинни Муслим ул ерга жомеъ солдирган.

— Яхши билар экансиз, — деди ёш харидор, кўзлари жавдираб.

— Бўлмасам-чи! Теварак-атрофда мен кўрмаган жой йўқ. Ёшлигимда массоҳ, яъни танобчи бўлиб ишлар эдим. Падаринг ким? Отлари нима?

— Абдулло ибн Ҳасан, ибн Сино....

— Бўлди, бўлди, танидим. Ул киши саройда байтул-молда хизмат этадурлар, илгари Хурмитанда солиқ йиғувчи эдилар. Обрўли, бадавлат одам. Ўшал кишининг ўғиллариман дегин.

— Ҳовва.

— Волидаи меҳрибон, ўғлим майда-чуйда харид қилишни ўргансин, деб сени чиқарган бўлсалар керак, билдим. Хўш, отинг нима?

— Ҳусайн.

— Неча ёшдасан?

— Тўққиз ёшга тўлиб, ўнга қадам қўйдим. Боққол кўзларини катта очиб:

— Йўғ-е! — деди. — Энди етти ёшга қадам қўйган бўлсанг керак, деб ўйлаган эдим. Новча, бўлсанг ҳам, ориққина бола экансан. Мактабга бориб турурмисан?

— Қишлоғимизда Муҳаммад Восе масжидидаги мактабга катнаб турардим.

— Ўқиш, ёзишни билурмисан?

— Ҳа, саводим чиққан, куръонни ёдлаб олганман.

— Жуда соз, аммо илми риёзий ва ҳандасадан беҳабардурсан?

— Домламиз бизга бундай илмларни ўқитмаганлар.

— Иқлидус ким?

— Билмайман, ким ул киши?— деб сўради ҳар нарсани билишга қизиқувчи бола, кўзлари чакнаб.

— Қадимги юнон мулкида ўтган донишманд, ҳандаса илмига асос солган: ер ўлчашни ўргатган улуғ олим. Агар олдимга келиб турсанг, хатти мунҳаний, яъни эгри чизиқ, хатти мункасир, яъни синиқ чизиқ

нима, мусаллас³, мураббаъ нима, ўргангайсан.

— Хўп, албатта чиқиб тураман, — деди илмга иштиёқманд бўлган Хусайн.

Савол берганда одамнинг кўзига тик қараб жавоб берадиган бу бола чолга ўз набирасидек ёқиб қолган эди. У кетгандан кейин кўнгли юмшаб, анчагача жилмайиб ўтирди.

Шундан сўнг ёш Хусайн боққол олдига тез-тез чиқадиган бўлиб қолди. Уйга қайтиб келгандан кейин у ҳовлининг бир бурчагидаги нимқоронғи хонага кириб олиб хонтахта ёнига ўтирар, ҳисоб чиқариш, турли шаклларни чизиш билан машғул бўлар эди.

Ўзидан анча кичик, ювош, оғир укаси ҳам унга тақлид қилиб қоғоз қораларди.

Девонга эрта билан кетиб кеч қайтадиган отаси ўғлининг нима билан шуғулланаётганидан беҳабар эди. Иттифоқо, бир куни ишдан эртароқ қайтиб келиб Хусайннинг нималарнидир чизиб ўтирганини пайқаб, қўлидан қоғозни олди-да, уни ёруққа солиб кўрди.

— Ие, хандасий шакллар-ку. Мусаллас, мурабба... ҳаммаси тўғри чизилган.

Хусайн отанинг юзи ёришиб кетганини кўриб тилга кирди:

— Дада, Иқлидус, нукта шудурки, унинг ўлчови йўқ, чизик энсиз узунлик, деган эканлар...

— Кимдан эшитдинг бу гапни?

Ўғли оғзини очмасдан бурун онаси жавоб қилди:

— Хусайн уч-тўрт кундан бери маҳалламиздаги боққол олдига чиқиб ҳинд илми ҳисобини ўрганмоқда. Уйга қайтиб келгач, алланима балоларнинг сувратини солиб ўлтирадур. Эридан анча ёш бўлган қора қош, куралай кўзли хушсурат Ситорабону, "дадаси уришиб бермасайди", деб ҳайиқиб турар эди. Эрининг мамнун бўлганини кўриб, у жилмайди-да, орқага сурилган оқ шойи рўмолини тўғрилаб қўйди.

— Жуда соз, — деди сочига қиров туша бошлаган жиккак, қиррабурун Абдулло ибн Ҳасан хурсандлигини яширишга уриниб. — Мен Маҳмуд Массоҳ билан гаплашиб, уни уйимизга тақлиф этгайман.

³ Мусаллас – Математик ўлчов: уч қат; уч бурчакли маъносида.

Бўш вақтларида келиб Ҳусайнга илмий риёзий ва ҳандасадан дарс берсин. Мактабда ул илми динни ўрганди, энди дунёвий илмларни эгалласин. Болалигида унинг миясига илм уруғи қадалса, кейин сермева дарахт бўлиб униб чиққай.

Шундан кейин Маҳмуд Массоҳ Абдулло ибн Ҳасаннинг уйига келиб унинг ўғлига дарс бера бошлади. Баъзан Ҳусайннинг ўзи унинг дўконига чиқиб сабоқ олар, кекса боққол ёш шогирдининг зехнига қойил қолар, шу сабабдан уни завқ билан ўқитар эди.

Орадан икки йил ўтмай Ҳусайн устодининг билганларини ўрганиб олди.

Бир куни устодига қараб:

— Эмди доиранинг сатҳини ўлчашни ўргатинг, — деди.

— Қўлингга паргор⁴ олиб доира чиз-да, уни тўртга бўл...

Шогирд унинг айтганини қилиб, бош кўтарди.

— Ҳосил бўлган учбурчакларнинг асослари эгри чизиқлар-ку... —

Устод ланинг нима демоқчи бўлганини англаб, бош қашиди-да:

— Массоҳлар ер майдонини турли шаклларга бўлиб юзасини тахминан ўлчайдурлар, аммо доиранинг сатҳини аниқ белгилаш йўлини билмайдурлар, — деди.

Кечқурун боққол уй эгаси билан ёлғиз қолганида:

— Ўғлингизнинг зехни қиличдек ўткир, баъзи саволларга жавоб тополмай қолаётирман, — деди. — Билганларимни ҳаммасини ўргатдим. Куни кеча: "Улғайганигда массоҳ бўлмоқ истайсанми?" — деб сўрасам, "Йўқ, табиб бўлурман, илмий ҳикмат ўрганурман", — деб айтди. Шу кичик ёшдан нимага интилишини, ким бўлишини биладур! Илоҳим умри узоқ бўлсин, мақсудига етсин. Ўғли учун фахрланган отаси хурсандлигини яшириш учун гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

— Баъзи ёшлар борки, улар бошқалардан қолмаслик учун мадрасага кириб ўқийдурлар. Таҳсил қўрмоқдан мурод нима эканлигини, нимага интилаётганларини билмайдурлар. Оқибатда илмнинг гардини ҳам юқтирмай, мадрасадан қуруқ чиқадурлар.

— Аммо ўғлингиз улар тоифасидан эмас. Ҳусайн менинг

⁴ Паргор - тсиркул

ўргатганларим билан чекланиб қолмай, камол топмоғи зарур. Унга фикри мунаввар бир муаллим топиб кўйдим.

— Ким экан ул?

— Яқинда Бухорога келиб қолган ёш олим Абу Абдулло Нотилий. Форобийни ўқиб тушунадурган, одобли, билимдон йигит, — деди Маҳмуд Массоҳ кулиб, тавсия қилаётган муаллимнинг фазилатларидан завқланган кишидек.

— Майли, бошлаб келинг, мен гаплашиб кўрай. Шу пайт кўчада болалар билан қувлашиб юриб қизариб кетган Хусайн меҳмонхонага кириб отаси билан устодига салом берди.

— Ўғлим жуда шўх, ўйинқароқ, — деди Абдулло ибн Ҳасан тез-тез нафас олаётган Хусайнга қараб. — Бир дақиқа тинч турганини кўрмайман.

— Тани соғ, серғайрат бола-да! — деди устод завқланиб. Кейин шогирдига юзланди. — Қани, ўғлим, ёнимга келиб ўлтир, икки оғиз гапимни эшит. Аввало, шуни айтиб кўяйки, сенга бошқа муаллим топиб кўйдим, эртага бошлаб келгайман. Уни ҳурмат қилиб, дарсига диққат билан қулоқ сол. Энди насихатирни эшит. Киши тўғри йўл топган бўлса, бор кучини сарф қилиб, орқага қайтмаслиги, умид ипини йўқотмаслиги керак. Сен тўғри йўлга тушиб олгансан, нимани хоҳлаганингни билурсан, ўз кучингга инонурсан, олға интилсанг, иншооллох, ўз мақсадингга етгайсан!

— Айтганингиз келсин! — деб юборди ҳаяжонга келган ота қалтираган овоз билан.

II

Ертасига кечқурун Маҳмуд Массоҳ баланд бўйли, қомаги келишган, кўринишда ёшга ўхшаса ҳам сочларига оқ оралаган, кўзлари атрофини ажин босган бир одамни бошлаб келди.

— Абу Абдулло Нотилий, — деди у саломлашганларидан кейин ёнидаги кишини кўрсатиб. — Кеча бу киши тўғрисида гапирган эдим.

— Хуш келибсиз, сафо келибсиз, жуда хурсандман, — деди уй эгаси улар билан кўришиб. — Қани, ичкарига.

Меҳмонхонага кириб, юзларига фотиҳа тортганларидан кейин оқ

яктак кийган, қизил белбоғли ёш йигит кириб дастурхон ёзди, баркашда нон, турли ноз-неъ-матлар ва уч коса шарбат келтириб қўйди. Мезбон нон ушата туриб ёш хизматкорга:

— Ҳусайнни чақириб юбор, — деди.

Бир оздан кейин тортинчоқликни билмайдиган Ҳусайн катталардек эшикдан салом бериб келиб, қуйироққа тиз чўқди.

— Ваалайкум ассалом, — Нотилий бошига бахрнал дўппи, эғнига қисқа адрас тўн кийган, икки бети қипқизил, новчагина, қирра бурун янги шогирдига синовчан назар ташлаб, уни ўз ёнига чақирди. Сўнгра Ҳусайннинг отасига юзланиб деди: — Мен бул йигитчанинг таърифини эшитдим, ўн ёшга тўлмасдан қуръонни ёдлаб олиб, кейин Иқлидус таълимоти билан танишибдур. Ҳаммасидан хабардорман. Унинг зеҳни равшан эканлиги кўзларидан акс этиб турадур. Агар рухсат этсангиз, дарсни ҳозироқ бошлаб юборсам.

Мезбон ҳайронбўлиб, Массоҳ билан кўз уриштириб олди-да, кейин ўзини қўлга олиб:

— Майли, биз ҳам дарс эштайлик, — деди. Нотилий чаққонлик билан дастурхон устидаги бутун нонни синдириб, унинг ёнига қўйди-да, бурдасини кўрсатиб:

— Қайси бири катта? — деб сўради. Иккиланишни билмайдиган Ҳусайн дадиллик билан бир чеккаси ушатишган нонни кўрсатиб:

— Албатта, бу катта, — деди, — буниси кичик.

— Демак, ҳар бир бутун ўз бўлагидан катта бўлар экан. Бошқача таъбир билан айтсак, ҳар нарсанинг бўлаги ўша нарсадан кичик, — деди янги устоз қоматини тик тутиб. — Бу чинлигига шубҳа туғилмайдиган билим. Уни исбот қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бунини илми мантиқда маъқулот деб атайдурлар., Яна бир мисол: ҳар қандай уч сони тоқ, тўрт сони жуфт, бунинг чинлигига шубҳа йўқ. Учинчи бир ўлчовга тенг бўлган икки ўлчов бир-бирига тенг ва ҳоказо.

— Маъқул, маъқул, — деди уй эгаси бош ирғатиб.

— Эртага Ҳусайнни синаб кўргайман. Маъқулот нима эканлигини тушундим, йўқми, билиб олгайман.

— Тушунди, кўзларидан билиб турибман, — деди Массоҳ кулиб, —

Мана кўрасиз,
ертага у бутун патирни ушатиб, бир бурдасини ўз олдига қўйганда,
бутуннинг бўлакдан катталигини исбот қилиб бергай.

Даврада енгил кулги кўтарилди.

— Жуда соз, — деди Нотилий ҳазил аралаш. — Сиз ҳам дарсимга диққат ила кулоқ солганга ўхшайсиз. Эртага келсангиз, "Маъкулот" нима, "Маҳсулот" нима, билиб олурсиз. Қариганда ҳам киши мантиққа риоя қилмоғи керак.

— Рост, — деди боққол кулимсираб. — Баъзан шундай чоллар учрайдурки, на сўзларида мантиқ бор, на ишларида, лекин мен ўзимни улар қаторига қўшмайман.

— Сиз яхши қаригансиз, эс-хушингиз жойида, — деб унинг гапини тасдиқлади уй эгаси.

Нотилий хотин, бола-чақасини уйда қолдириб, пул топиш учун шаҳарма-шаҳар кезиб юрувчи жаҳонгашта файласуфлардан эди. У Бухорода иссиққина жой топиб, тузукқина маошга илинганидан хурсанд бўлди. Ёшлигиданоқ араб тилини домлалари ва отасидан ўрганиб олган, зеҳни ўткир шогирдига у ўз билганларини завқ-шавқ билан ўргата бошлади.

Хусайн бўш вақтларида отасининг китобхонасини титкилаб, араб, форс тилларидаги адабий асарларни ўқиб чиқар, баъзан табобатга доир китобларни мутолаа қилар эди.

Бир куни Нотилий намоз жумадан қайтаётганда аллаким унинг ўнг томонидан келиб, аста енгидан тортди. Ўгирилиб қараса, йилтираб турган олача чопон кийган кўк саллали Маҳмуд Массоҳ экан. Икковлари ҳол-аҳвол сўрашиб ёнма-ён кетавердилар.

— Қалай, шогирдингиз сизни шошириб қўймаётирми? — деб сўради боққол сўз орасида.

— Шошириш ҳам гапми! — деди Нотилий ҳазил аралаш. — Одам боласида бундай хотира ва заковат қуввати бўладур, деб сира ўйламас эдим. Бир маротаба ўқиган ёки эшитган нарсаси хофизасига михланиб қолур. Гоҳ табобатга, гоҳ мантиққа доир китобларни мутолаа этадур. Бир куни.Аристутолиснинг "Мобаъдат-табиа"⁵ деган китобини топиб,

⁵ "М о б а ъ д а т т а б и а" — метафизика.

мутолаа этибдур-да, мағзини чақа олмабдур. Менга мурожаат қилиб, биринчи бобини тушунтириб беришни сўради. Мен кўлидан китобни олиб, кечаси авлоқда ўқиб чиқдим, лекин ҳеч нарса англамадим. Аристутолисни ўқимокқа ҳали ёшлиқ қилурсан, деб китобни қайтариб бердим. Натижада менинг устодлик шаънимга доғ тушиб, орадан самимият кўтарилди. Уларнинг уйидан кетмоқ ниятидаман. Сўраб-сўроқлаб бошқа бир талаба топдим, ба-давлат одамнинг боласи.

— Ҳай аттанг, сиздек суҳбатдошдан айриладурган бўлибмиз-да, — деди боккол пешанаси тиришган ёш файласуфга қараб.

— Мен ҳам шунга ачинурман, Абдулло ибн Ҳасан саховатли, хушмуомала одам эди...

Кечқурун уй эгаси билан ёлғиз қолганларида Нотилий Ҳусайннинг табобатга доир китобларни ўқиётгани, уни бир табибга шогирд қилиб бериш зарурлигини гапирди-да, сўзининг охирида:

— Менга жавоб берсангиз, чунки билган нарсаларимнинг ҳаммасини унга ўргатдим, халтамдаги билимларни қоқиб олди ул, — деди қизариб-бўзариб.

Уй эгаси Нотилий ўз вазифасини адо этганини, энди уни ушлаб туриш фойдасиз эканлигини фаҳмлаган эди. Шу сабабдан гапни кўп айлантирмай ўғлига устодлик қилиб, фикрий ривожланишига ёрдам бергани учун миннатдорлик ҳилдириб, уни хурсанд қилди.

III

Бир куни Абдулло ибн Ҳасан девондан эртароқ қайтиб келиб овқатлангандан кейин ўғлига тезроқ кийиниб, кўчага чиқишга тайёр бўлиб туришни буюрд.

— Қаерга борурмиз? — деб сўради Ҳусайн.

— Табиб Абу Мансур Қамарийнинг уйига. Сен тўғрингда ул кишига икки оғиз гап айтиб, ўғлимга устозлик қилинг, ул тиб назарияси билан бир оз танишган, тибби амалийни ўргансин, деган эдим, илтимосимни қабул қилиб, сени кўришни истадилар. Ўзимни ҳам ул кишига кўрсатмоқчиман, мазам қочиб турибдур.

Ҳусайн шошиб-пишиб оёғига маҳсисини, эғнига ҳошияли калтагина адрас тўнини кийди. Ота бўйи чўзилиб қолган ўғлига қараб,

юрагида оталик меҳри мавжланаётганини сезса-да, лекин қовоғини уйиб:

— Юр, кетдик, — деди

Бухоронинг машхур табибларидан Абу Мансурнинг меҳмонхонасига кирган кишининг димоғига қуритилган ўтлар, турлитуман дориларнинг хиди "гуп" этиб уриларди, Оёқ остига пати тўкилган гилам, тўрга кўрпача эмас, айиқ териси ташлаб қўйилган эди.

Тарам-тарам қизил юзли хушсурат уй эгаси билан меҳмон пўстак устига ўтириб, ҳол-аҳвол сўрашар экан, қўйирокдаги гиламга тиз чўккан Ҳусайн тоқчаларга терилган ранг-баранг шишалар, қуритиб қўйилган ўтлар, гиёҳлардан кўзларини узолмас эди.

— Ўғлингиз дори-дармонларга қизиқар экан, — деди бир оздан кейин уй эгаси қулимсираб. — Кўзлари сизнинг сўзларингизни тасдиқлаб турадур. Агар ёнимда юриб тибби амалийни ўрганса, кечалари "Жолинус" китобларини мутолаа қилса, мақсадига етгай.

— Илоё айтганингиз келсин, — деди меҳмон хурсанд бўлиб.

Мезбон Ҳусайнга қараб:

— Ўғлим, тоқчадаги дори-дармонларни кўздан кечириб чиқ, сенга рухсат этаман, — деди, кейин ранги синиққан меҳмонга юзланди. — Тобингиз қочиб турганга ўхшайдур. Қани, ёнбошланг, мен томирингизни кўрай.

У жиякли олабайроқ ипак тўнининг этакларини тиззалари орасига олиб, пўстак устига ёнбошлаган меҳмоннинг томирини ушлаб, шифтга қаради-да, Ҳусайнга эшиттириб, шундай деди:

— Томирингиз бетартиб, нотекис урмоқда, бугун ё овқатни кўп еб қўйгансиз, ё биров сизни хафа қилган, аммо билурман, таомни оз ейсиз, иккинчи тахминим тўғри бўлса керак.

— Топдингиз, соҳиби девон бугун менга ноҳақ озор берди. На қилай, подшонинг муқаррабига эътироз билдириб бўлурми? Замонанинг зайли, номуносиб, нодон одамлар ҳалол ва тўғри одамлар устига миниб олиб вақти-вақти билан жиловни қаттиқ тортиб қўядурлар.

— Кучингиз толиққан, асабларингиз бўшашган, дам олишга муҳтожсиз. Агар иложини топсангиз, саройдаги ишингизни тарк

ЭТИНГ.

— Фарзандларим ёш. Ҳеч бўлмаса мана бу ўғлим сизнинг хунарингизни эгаллаб олсайди. Ҳамма умидим шунда.

— Рост, бул ўғлингиз серғайрат ва зехнли эканлиги юриштириши, важоҳатидан билиниб турибдур. Кичиги ҳам шундайми?

Хусайннинг дадаси маънос ҳолда, билинар-билинемас бош чайқаб кўйди. "Зехни пастроқ, ювош бола" демокчи эди-ю, лекин:

— Бир ота-онадан ҳар хил бола туғилар экан, — деб жавоб қилди.

Қамарий гапни айлангириб ўтирмай мақсадга кўчди.

— Бошингиз омон бўлса, шул ўғлингиздан барака топгайсиз. Мен уни йўлга солиб юборишни ўз устимга олурман. Эрта, йўқ, индинга сизни йўқлаб борурман, қолган гапни ўшанда айтгайман.

* * *

Абу Мансур шогирдининг уйига келганда у кўчада ўйнаб юрар эди.

— Қани ёш Жолинос? — деб сўради табиб, уни ҳурмат билан қарши олиб, меҳмонхонага таклиф этган уй эгасига.

— Кўча-кўйда ўйнаб юрган чиқар. Ерга урса, осмонга сапчийдур. Ўн тўртга қадам кўйса-да, шўхлиги қолмаган.

— Шўхлик ғайрат ва шижоат белгиси. Ювош боладан қўрқиш керак, катта бўлганда ишқмас бўлиши мумкин, — деди Қамарий кулимсираб.

Меҳмон билан мезбон овқатланиб, шарбат ичиб, уёқдан-буёқдан гаплашиб ўтирганларида Хусайн салом бериб кириб келди-да, қуйироққа чўккалаб ўтирди.

— Вааллайкум ассалом, ишларингиз қалай, "Мобаъдаттабиа"ни мутолаа қилиб турибсизми?

— Йўқ, тақсир. Тушунмагандан кейин на қилайин ўқиб?

— Тўғри, хозирча Арастуни кўйиб, Жолинос, асарларини ўқий бошлаш керак. Энди болалик бўстонида хатлаб ўтиб, ўспиринлик даврига қадам кўйгансиз, ҳаёт учун керакли касб-хунар орттирмоқ лозим. Тибби амалийни ўрганиб олмоқ керак, илми ҳикмат сиздан қочиб қутулмас. Хўш, энди менинг ёнимга келингчи, набзингизни кўрай.

У олдига келиб чўк тушган шогирдининг афтига қараб жилмайди-да, томирини ушлаб кўриб:

— Совуқ сувда чўмилибсизу, лекин бир-икки шўнғиб, баданингизни ишқалаб, курукликка чиқибсиз-да, дарҳол кийимингизни кийиб олибсиз, — деди.

— Ие, қаёқдан билдингиз? Жўйи Мулиёнда чўмилаётганимни кўрдингизми?

— Келганларига анча вақт бўлди, қаёқдан кўрадурлар сенинг чўмилаётганингни? — деди отаси хайратланганидан кўзлари чакнаб кетган Хусайнга қараб, — ҳаммасини набзингиздан билган бўлсалар керак.

— Рост, — деди Қамарий унинг гапини тасдиқлаб. — Совуқ сувда узоқ чўмилган кишининг томир уриши заифлашадур, агар баданга совуқ ўтмаган бўлса — кучаядур, лекин тезлашмайдур.

Хусайн томир уришидан одамнинг ички ҳолатини биладиган янги устодига ҳурмат аралаш хайрат билан қараб, унинг касб-ҳунарини эгаллаб олишга аҳд қилди. Маърифат дарвозасидан илм-фаннинг тиканли гуллар билан қопланган чаманзори кўзига ташланиб турарди.

КИТОБГА ИХЛОС

Ярим кеча, осмонда чарақлаган юлдузлар маст уйкуда ётган ерга назар ташлаб, бир-бирларига кўз қисиб кўйишади. Кундузи бозорчиларнинг ғала-ғовуридан чарчаган Бухоро сукунат кўйнида ором олмакда. Ахён-ахёнда узоқлардан довул товуши эшитилади: тун посбонлари уйқудаги шаҳарни кўриқлаб юрадилар.

Шимол томонга қаратиб солинган баланд бир айвоннинг ўртасида, хонтахта устида милтиллаб ёнган шамнинг сарғиш нури остида ўн етти-ўн саккиз ёшдаги бир йигитча мутолаа қилиб ўтиради. Унинг қотмадан келган тиниқ юзида, катта-катта кўзларида заковат нури порлайди. Назари сатрлар оралаб йўрғаларкан, ер остидан хазина топган кишидек қўллари аста титрайди, юзига ғалати табассум югуради, кенг ва ёрқин пешонасида маржондек тер пайдо бўлади. У бутун коинотни унутган, бутун фикри сатрлар орасига яширинган сирларни топиш ташвишида.

Айвоннинг чеккасида ётган Ситорабону бир уйқуни олиб, ўрнидан туриб ўтирди, ўғлининг ҳалигача ётмаганини кўриб:

— Ҳой ўғлим, шу маҳалгача ўтирибсанму? Ёш жонингга мунча жавр қилмасанг? Ёт ҳозир, — деди.

— Онажон, яна бир оз ўтиришга ижозат беринг. Жуда ажойиб китоб экан.

— Қўявер, мутолаа қилаверсин, — деган товуш эшитилди даричалари ланг очиқ хона ичидан. Киши шавқ-завқ билан ишласа, ҳеч толиқмагай... — Хусайннинг отаси шу гапни айтди-ю, йўтали тутиб қолди. Ўғли тайёрлаб берган доридан ичиб тинчиди-да, бошини ёстикқа қўйди. Табиби ҳозиқ деб ном чиқарган ўғлидан у хурсанд эди.

Қирқларга бориб қолган бўлса-да, тароватини йўқотмаган Ситорабону эрининг гапидан қаноат ҳосил қилиб ўғлидан сўради:

— Кеча бир тангага сотиб олган китобингми?

— Ҳа, буни қарангки, шу маҳалгача бошимни қотириб юрган муаммоларни осонликча ҳал қилиб берди-я, бул китоб.

Онаси унинг гапига яхши тушунмаган бўлса ҳам, риёзат чекиб илм ўрганаётган ўғлининг юксак мартабага яқинлашиб қолганини ички ҳис билан англади ва майин жилмайиб, бошини ёстикқа қўйди.

Хусайн ҳар куни ярим кечагача ўтириб, юнон ва араб ҳукамоларининг тиб ва фалсафага доир китобларини ўқир эди. Уйқуси келиб, кўзига "қум тикилганда" аллақандай бир ўтни қайнатиб тайёрланган доридан бир хўплам ичар, кўзи яна очилиб, зехни равшанлашарди. Бугун эса онасининг сўзини қолдирмай, ўша дорисидан ичмади. Келган жойига хатчўп солиб, китобни тоқчага олиб қўйди-да, ўрнига кириб ётди.

Хусайн шу бугун эрталаб саҳоф бозор⁶ни айланиб. юрганда чодра ичидан қўлини чиқариб, китоб ушлаб турган бир кампирга кўзи тушиб қолган эди.

— Онажон, китобингизни сотурмисиз?

— Ҳа, жуда яхши китоб.

Йигитча унинг қўлидан китобни олиб, варақлай бошлади. Бу — Форобийнинг "Фасуси ал-ҳикам" деган китоби бўлиб, Арастунинг

⁶ Саҳоф бозори – китоб бозори.

"Мобаъдаттабаи" деган китобига ёзган шарҳи эди. Ҳусайн шу маҳалгача "Мобаъдаттабаи"ни бир неча маротаба ўқиган бўлса ҳам, сира тушунмаган эди. Мана энди унинг калитини топди. Форобий улуғ юнон ҳакимининг жуда чигал фалсафий мулоҳазалари мағзини чақиб берган эди.

* * *

Сомонийлар шажарасининг сўнгги бутуқларидан бири бўлган подшо Нух бинни Мансур касалманд одам, Бухоронинг машҳур табиблари уни даволаш билан овора эдилар. Бироқ ҳеч бирининг берган дори-дармони тождор беморга қор қилмас, дардини енгиллатмас эди.

Сарой ўлик чиққан уйга ўхшайди. Аъёнлар, сарой амалдорлари, соқчилар оёқ учида юрардилар, бир-бирлари билан шивирлашиб гаплашардилар.

Сарой вазири Ҳусайнни қўлидан ушлаб, қиличларини яланғочлаб елкаларига қўйиб турган соқчилар орасидан олиб ўтди ва энг ичкаридаги бир хона олдига олиб бориб тўхтатди. Эшикнинг икки томонида чиройли икки туркман йигит соқчилик қилиб турарди. Вазир бармоғи билан шу ерда туришни буюриб, ўзи хона ичига кириб кетди. Орадан беш-ўн дақиқа ўтгач, эшик очилиб, ёш ҳакимни ичкарига таклиф этдилар. Узун, ранг-баранг ойнали дарчадан хира нур тушиб турган, шифтлари музайян, деворлари ўймакор хонага кириб, ибн Сино тўрдаги ипак тўшак устида ёстикқа суяниб ўтирган рангпар кишига таъзим қилди. Сўнгра унинг ишораси билан тўшак ёнига бориб, чўкка тушди. Ёш ҳакимнинг дадил боқишидан, тип-тиниқ нурли юзидан, катта-катта кўзларидан камтарлиги ва шу билан бирга ўзига ишонганлиги билиниб турарди.

Нух бинни Мансур ўз ҳузурида улуғ истеъдўд эгаси бўлган бир ҳаким ўтирганини пайқади ва унинг шаънига муносиб муомала қилиб ҳол-аҳвол сўради. Ибн Сино ўзини бардам тутиб, унинг саволларига шошмай жавоб берди. У подшонинг касали нима эканлигини табиблардан эшитган бўлса-да, ўз ҳамкасбларининг одатига мувофиқ, кескин ҳаракат билан тождор беморнинг томирини ушлаб кўрди. У ўз олдида Мовароуннахрнинг подшоси эмас, балки оддий касал киши

ётгандек, унинг сарғайган юзига тикилар, тилини кўрсатишини сўрар, подшонинг шаънига номуносиб саволлар берарди. (Бир неча хил касали бўлган бинни Мансур "бобосир" касалига ҳам мубтало эди.) Сарой вазири подшо хузурида ўзини сокин ва бетакаллуф тутган ҳакимни биринчи маротаба кўриши эди.

Абу Али подшонинг жавобини тинглаб, пешонасини ушлаганича ўйлаб қолди. Кейин аччиқ овқат, ичкиликдан парҳез қилиб, кўпроқ ширгуруч еб, хўл мева истеъмол қилишни тайинлаб ўрнидан турди.

— Зоти олийлари, бандаларига ижозат берсинлар, кечкурун дори тайёрлаб юборгайман. Кўпроқ тар мева истеъмол қилсинлар, аммо Бухоро меваси жанобларига зарарлидир. Мевани Самарқанддин келтириб есинлар. — Зийрак табиб ўзининг хулқ-атвори сарой вазирида ношойиста таъсир қолдирганини пайқаган эди.— Агар ҳурмат шартларини жойига келтирмаган бўлсам, афв этгайлар.

Бинни Мансур билинар-билинмас жилмайиш билан ундан хафа бўлмаганини билдиргандек бўлди. Ёш ҳаким таъзим қилиб, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Бир ҳафтадан кейин саройга келган ибн Сино дори-дармонлари беморга яхши таъсир қилганини кўрди. Ранги тозарган Нух бинни Мансур уни очиқ чеҳра билан қарши олди ва ёш табибдан беҳад миннатдор бўлиб, нима тиласа беришга тайёр эканини билдирди. Ёш табиб унинг олдига тиз чўкиб, имкон хорижида бўлган бир нарсани сўрагандек паст товуш билан:

— Менга сарой китобхонасида мутолаа қилмоққа ижозат берсалар бас, — деди. — Пул керак эмас.

— Баракалла! Умримда пулдан илм-урфонни юкори кўятурган одамни биринчи кўришим. — Подшо илжайиб унинг илтимосини бажону дил қабул қилганини изҳор этди. Сўнгра сарой вазирига қараб деди: — Китобдорга айтиб қўйинг, Ҳусайнга ҳар кун китобхонада машғулот ўтказмоққа ижозат бердим.

Вазир индамай бош эгиб кўйди.

* * *

Х асрда бутун Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистонда тенги бўлмаган Бухоро кутубхонасида қадимги Юнонистон, Ҳиндистон

хукамоларининг араб тилига таржима қилинган асарлари сақланарди.

Оппоқ соқоли кўксига тушган китобдор ибн Синони мамнунлик билан қарши олиб, ўз қўл остидаги бойликлар билан уни таништириб чиқди. Ҳар бир хужрада бир фанга доир китоблар сақланар, қатор-қатор сандиқлар китоб билан лик тўла эди, Китобдор, ҳар бир хужранинг қулфини очиб, бунда қандай китоблар борлигини айтар эди. У сандиқ очиб нодир қўлэзма асарларни кўрсатар экан, ибн Синонинг кўзлари чақнаб кетар эди.

— Қадрдон ота, мен энди сизга ҳар кун меҳмон бўлғайман, — деди у ҳаяжонланиб.

— Мамнуният билан, китобхонанинг тўри сизники. Жанобларига ҳеч бир бухороликнинг қўли тегмаган китобларни топиб бергайман.

* * *

Жоме пештоқи остидаги мрамар супа устида икки киши гаплашиб турарди. Уларнинг бири — мошгуруч соқолли, бошига мисқоли салла ўраган ўрта ёшли киши. Иккинчиси эса оппоқ соқоли кўкрагига тушган, қуюқ қошлари қордек оқарган чол. Унинг пешонаси тиришган, кўзлари ўкрайиб қарайди.

— Тақсир, қариган чоғингизда дунёнинг ғамини еб на қилурсиз? — деди ўрта ёшли киши. — Ҳамма ишни бизга қўяверинг, ўз жонингизни роҳатидан бўлак нарсани ўйламанг.

- Хўп гапирасиз-да, мулло Садриддин, дунёнинг бузилиб кетаётганини кўргангидан кейин кўнгил қандай тинч бўлсин. Ахир, кўриб турибсиз, ёшлар қарияларни ҳурмат қилмай қўйди, ўртадан шарм-ҳаё кўтарилди. — Ҳар бир даврнинг мияси айниб қолган чолларига хос шикоятдан сўнг Мағоқиатторон мачитининг имоми чуқур хўрсиниб қўйди.

— Мадрасаларда илми ҳол⁷ ўғай ўғил ҳолатига тушиб қолди. Ёшлар масоил диния эмас, ҳикмат, мантиқ, илм риёзий ва ҳоказоларга қизикадурлар. Лавҳалари устида куръон эмас, машойихларнинг китоблари эмас, балки мажусий олимларнинг китобларини кўрасиз. Афсуски, сарой аҳлида ҳам динга рағбат қолмади. Сарой китобхонаси

⁷ Илми ҳол – диний илмларнинг бир оқими

ёшларнинг миясини заҳарлайдурган маконга айланди. Кошки эди унга ўт тушиб, кули кўкка совурилса...

— Сабр қилсинлар, тақсирим, ҳаммаси сиз айтгандек бўлғусидир. Шарқдан келмоқда бўлган тўфон Нухнинг тахт-салтанатини олиб кетажақдир. Қорабурғохон бошлиқ кўчманчилар ўрдуси ҳозир Самарқанд бўсағасида. Қорахонийлар яқиндагина дини исломни қабул қилганликлари учун динга қаттиқ берилганлар, сомонийларнинг эса эътиқоди сусайган. Кўчманчилар гарчи ўз жинсимиздан бўлмасалар ҳам, эътиқод жиҳатидан бизга яқиндирлар.

— Илоё, уларнинг қўли баланд бўлсин.

Шу пайтда китобхонадан хушнуд бўлиб қайтаётган ибн Сино бу икки мутаассиб дин пешвосига дуч келиб қолиб, кўнғироқдай товуш билан:

— Марҳабо, тўтий мулло! — деб салом берди.

— Марҳабо! — деб жавоб қайтарди мулла Садриддин, — ҳа, мулла, йўл бўлсин?

— Уйга.

— Эшитдик, сизга китобхона эшиги очилибдур.

— Ҳа, илм толиблари учун маърифат эшиги доим очик.

— Китобхона — ибодатхонаю мажусий олимлар сиз учун раҳнамо бўлиб қолди шекилли.

— Илмни Чин Мочинга бориб ўргансанг ҳам жоиздир, деганлар расули худо. Китобхона мен учун муқаддас жойдур. Китоб ҳақиқатни ўрганмоқ ва табиат сирларини англамоққа ёрдам берадур.

— Менимча, мажусий олимларнинг ёзган китоблари киши кўнглида шубҳа илонини уйғотиб, эътиқодни сусайтирса керак...

— Мен учун шубҳадек мустаҳкам кўрғон йўк, тўтий мулло, чунки у жоҳиллиги туфайли ўзини доно ҳисоблаган шахслар макридан сақлайдур, — деди ёш олим мулланинг сўзини бўлиб.

Мулла Садриддин унинг гапига яхши тушунолмай, лабини буриштириб кўйди.

— Энг олдин илми ҳолни ўрганиб, эътиқодингизни мустаҳкамлаб олинг, илми қолни кейин ўргансангиз ҳам бўладур, акс ҳолда, кофир бўлиб кетмоқ ҳеч гап эмас.

— Баъзи нодонлар доно кишиларни кофир деб ҳисоблайдурлар.

— Тавба, бу маҳмадонанинг гапини қаранг. Беш-ўн китобни ўқиб, ўзини доно деб билур. Илоё, китобхонага ўт тушиб кетсин, сен жувонмарг бўл! — деди Мағоқиатторон домла имоми.

— Мен ўн-ўн беш китоб эмас, юзлаб китобни ўқиб, мазмунини миямга жойлаб олдим, — деди ибн Сино бошини ғоз кўтариб. — Мабодо китобхонага ўт тушиб кетгудек бўлса, ундаги китобларни қайтадан ёзиб, сандиқларни яна тўлдирмоққа қодирдурман.

Ибн Сино бош эгиб муллалар билан ҳайрлашди-да, яна йўлга тушди. Нарироқ боргандан кейин жаҳл устида айтган гапларига пушаймон бўлди: "Ёшлик ғурури ҳали бошимдан кетмаганга ўхшайди, — деб ғижинди у. — Менга мақтанишни ким қўйибди! Юзта китоб ўқиган билан олим бўлиб қоладими киши? Тавба, минбаъд бундай қизиққон бўлмаслик керак. Ҳозирги замонда тилинг қанчалик ўткир бўлса, шунчалик кескир қилич билан кесилади!"

Мулла Садриддин ёш ҳақимнинг орқасидан қараб сукутга кетди. Кейин бошини кўтариб, домла имомдан:

— Шумтаканинг: "Мабодо китобхонага ўт тушиб кетса..." деганини эшитдингиз-а? — деб сўради.

— Ҳа, бир эмас, икки қулоғим билан эшитдим.

— Агар ўшал мажусийлар китоблари йиғилган маконга ўт тушиб кетсаю сизни гувоҳликка чақиртирсалар, эшитганингизни тасдиқлашдан бош тортмайсизми?

— Йўқ.

— Бўлди, қолган ишни менга қўйиб беринг! Орадан кўп ўтмай, сомонийлар тарихида кетма-кет икки фожиали воқеа рўй берди. Қорабуғроҳон бошчилигида шарқдан босиб келаётган кўчманчилар Самарқанд яқинида Аяч бошчилигидаги қўшинни тор-мор келтириб, ўзини асир қилиб олдилар ва Самарқандни ишғол этиб, юришни давом эттирдилар. Нух бинни Мансур томонидан юборилган сипоҳсолар⁸ Фоиқ хиёнат қилиб, душман томонига ўтди. Шаҳар аҳолиси Бухоро деворлари остига келиб қолган истилочилар билан жанг қила бошлади.

Ибн Сино ўқишини йиғиштириб қўйиб, бошқа жарроҳлар

⁸ Сипоҳсолар – аскарбоши.

қаторида қилич зарбидан, ўқ захмидан азоб тортаётган жангчиларга ёрдам беришга киришди. Аркнинг рўпарасидаги кўхна сарой ярадорларга тўлиб кетганди. Ёш ҳаким кечгача қилич ярасига қов қўйиб, малҳам суртиш, баданга санчилган ўқни олиб, ярасини боғлаб қўйиш билан овора бўлди. У ҳориб-чарчаб дам олиш учун ўтирмакчи бўлганда, сонига ўқ санчилиб қолган бир косиб йигитни олиб келдилар. Ибн Сино ечиб ташлаган қонли яктагини яна кийиб, қўлида наштар билан ярадорнинг тепасига келди. Ўқнинг учи чиқиб қолса, уни суғуриб олиш қийин эмасди, аммо учи чиқмай қолган ўқни олиш амримаҳол.

Ибн Сино ўйланқираб туриб деди:

— Бехуш дори бериб, ёриб олишга тўғри келадур.

— Йўқ, — деди ранги сарғайиб кетган бўлса-да, ўзини бардам тутишга уринган ярадор. — Қирққа чидаган қирқ бирга ҳам чидагай.

— Баракалла, азамат йигит экансиз. Сизга азоб бермай, чиқариб олғайман. Мени танирсиз-а?

— Ҳа, амирни даволаган атоқли ҳакимсиз. Сизга ишонадурмен.

— Жуда соз, — деди ибн Сино унинг қаншарига қаттиқ тикилиб туриб. — Ўқни худди хамирдан қил суғургандек суғуриб олғаймен, сезмай ҳам қолурсиз.

Ёш ҳаким унинг сон гўштини икки паллага ажратиб ўқни олди, сўнгра малҳам қўйиб, ёпиштирди-да, тикиб, боғлаб қўйди. Ташриҳ вақтида тишини тишига босиб ётган йигитдан садо чиқмади.

— Баракалла, азамат экансиз, кошки эди ҳамма сиздек мард бўлса!

Ёш ҳаким йигитга кулиб боқди-да, қўлининг қонини ювиб, дам олгани кетди.

* * *

Сипоҳсолар Фоикнинг хиёнати қимматга тушган эди. Мунтазам кўшиндан ажраб, заифлашиб қолган Бухоро сонсиз-саноксиз кўчманчилар томонидан босиб олинди. Қорабуғроҳон шаҳарни ишғол этиб, саройдаги бойликларни қўлга киритди, ўз аскарларига бозорни талатди, кўп иморатларга ўт тушиб кетди, 922 йил май ойида аччиқ тутун шаҳарни ўраб олди. Ўз мол-дунёсини сақлаб қолмоқчи

бўлганда қилич еб йиқилган кишиларнинг фарёди, асир қилиб олиб кетилаётган аёлларнинг доди, кутурган душман аскарларининг сурони қулоқларни қоматга келтирарди. Уч ой аҳвол шу зайлда давом этди.

Ибн Сино эса аламини китобдан олар, ярим тунгача ўтириб мутолаа қилар, ёзар эди. Бир кун кечаси ётгиси келиб, кўзига қум тикила бошлаганда уйқу қочирадиган дорисини ичиб, ҳовлига тушди. Одати бўйича, осмонга қараб, Хулқар юлдузи қаерга келганини билмоқчи бўлди, шу пайт Регистон томон қизариб, осмонга учқунлар сачраб турганини сизди. Ўқтин-ўқтин оловнинг қип-қизил тиллари қоронғи осмонни ялар, узокдан қий-чув овозлар эшитиларди. Ёш ҳақимнинг юраги бир фалокатни сезгандек дуқуллаб уриб кетди. Дарров кавуш-маҳсисини, чопонини кийиб, онасини уйғотди.

— Онажон, Регистон майдони яқинида бир уйга ўт кетганга ўхшайдур, бориб билиб келай, қўлимдан келганича ўт ўчиришга ёрдам берай.

— Э, қўйсанг-чи, ўғлим. Сенсиз ҳам ўт ўчирувчилар топилиб қолар.

— Йўқ, онажон. Бормасам бўлмайду. Уйқум ҳам ўчиб кетди. — Ёш йигит кўнглига келган шубҳани онасига айтишдан ҳам қўрқарди; "Борди-ю, агар... йўқ, йўқ, бу мумкин эмас. Неча юз йиллаб тўпланган илм-фан хазинасининг кули қўкка совурилиши мумкин эмас".

Ситорабону унинг афтига қараб ижозат бермасликнинг иложи йўқлигини англади.

— Майли, борсанг бора қол, аммо кечикма... Ибн Сино ҳаллослаб Регистон майдонига келганда кўнглини эзаётган шубҳа ҳақиқат бўлиб чиққанини англади. Юзлаб кишилар қўлма-қўл челақ узатиб майдон ўртасидаги ҳовуздан олинган сув билан китобхонага тушган ўтқи ўчиришга уринар эдилар. Мадраса талабаларининг, теваарак-атрофдаги маҳалла аҳлининг жонбозлигига қарамай, ёнғин борган сари кучаяр, қимматли китобларни аждаҳодек ютаётган аланга кутуриб, хужра эшигидан тутун аралаш чиқиб турарди. Челақлаб сепилган сув унга қор қилмас, аксинча, мойдек таъсир қилаётгандек эди. Баъзилар меҳнатлари бекорга кетаётганини кўриб, қўлларини қўлтиққа урдилар. Одамлар орасида асрлардан бери тўпланган

бойликнинг тутунга айланиб, осмонга учишидан завқланиб илжаяётган саллалани кишиларни кўриш мумкин эди.

Ибн Сино бошда челақаб сув ташиб, ўт ўчираётганларга қарашиб турди. Кейин кўпчиликнинг ҳафсаласи пир бўлганини кўриб, ғазабига чидолмай, олов чиқиб турган бир хужрага ўзини урди. Бунда тибга доир китоблар сақланарди. Одамлар уни тутиб қололмадилар. Бир неча дақиқадан кейин, этагининг ёнаётганига парво қилмай бир неча китобни қучоқлаб олиб чиқди. Одамлар югуриб бориб, уни чопон билан ўраб олдилар, бўлмаса устидаги кийими билан ўзи ҳам ёниб кетиши турган гап эди. Ибн Сино яна ўзини ўтга урмоқчи эди, бир неча кўл уни маҳкам ушлаб қолди. Шу орада аллаким: "Ҳой йигитча, ҳушингизни йиғиб олинг. Ортиқ уринишнинг фойдаси йўк!" — деди. Ёш ҳаким аланглаб, товуш эшитилган тарафга қаради, чап томонида кўзлари чўккан кекса китобдор турарди.

— Бу қандай фалокат, қандай мудҳиш фалокат! — деди ибн Сино йиғламоқдан бери бўлиб.

Чол хўрсиниб қўйди:

— Ҳа, бахтсизлик, аммо билиб қўйингки, дунёвий илм душманлари маърифат чироғини ўчиролмадилар. Улар ота-боболардан қолган нодир китобларни ёндириб, кулга айлантириб юборсалар-да, заковат нуруни сўндиролмадилар.

Шунча уриниб ёнғинни сўндиролмаган одамлар бирин-кетин уй-уйларига жўнашди. Оловнинг озиғи камайган сари ҳовури пасаярди. Тўда-тўда куллар устини қоплаган тутун куйиб шакли қолган қоғоз парчалари билан шамолда аста тебранаркан, курум иси ҳар ёққа тараларди.

Ибн Сино худди яқин бир кишисини кўмиб, қабристондан қайтган кишидек бошини қуйи солиб, ярим-ёрти куйган бир неча китобни кўлтиқлаган ҳолда уйига жўнади...

Орадан икки ойча вақт ўтди. Шу вақтгача ўзини қўярга жой тополмай юрган ибн Сино бир куни уйига хурсанд бўлиб келди.

— Суюнчи беринг, онажон. Қорабуғроҳон кўшини Бухорони ташлаб чиқиб кетмоқда. Қўлига яроғ олган Бухоро халқи туркманлар билан бирликда уларни ҳайдаб чиқармоқда, талаб олинган молларини қайтариб олмоқда.

Кармана томон чекинаётган истилочиларнинг орқада қолган қисми билан бухороликлар ўртасида бўлаётган жангнинг сурони узокдан сал-пал эшитилиб турарди. Ситорабонунинг ранги ўчиб:

— Охири бахайр бўлсин! — деб қўйди.

Бир неча кундан кейин "тайёрга айёр" бўлиб Амулдан (Чоржўйдан) Нух бинни Мансур Бухорога кириб келди. Ҳаёт яна аввалги изига тушгандек эди. Яна савдогарлар дўконларини очиб, косиблар дастгоҳларини юргизиб юбордилар. Бироқ вазирлар ўртасидаги нифок, айрим вилоят ҳокимларининг исёни, кўчманчиларнинг ҳужуми сомонийлар сулоласи қурган иморатни кундан-кунга емирмоқда эди. Кекса Нух вазирларини бир-бири билан яраштиролмай, мамлакатда тинчлик ўрнатоламай, доғ-ҳасратда ўлиб кетди. Унинг ўғли Абдулҳорис Мансур ҳам бебош вазирлар, исёнчи ҳокимларни жиловлай олмади. Қорабуғрохоннинг ўғли Насрга қарши юборилган саркарда Янолтакин унинг томонига ўтиб кетди. Сомонийлар давлати худди ичи қуртлаган олмадек узиллиб, яна истилочилар қўлига тушди⁹.

Бухоро кўчманчиар қўлига ўтгандан кейин мутаассиб муллоларнинг дасти дароз бўлиб, фалсафа ва дунёвий илм-фан аҳллари қувғин остига тушди. Ибн Сино қора қузғунлар уясига айланган шаҳарни тарк этиб, ўзига маърифатпарвар бир ҳоким, ҳомий излаш тўғрисида ўйлай бошлади. Лекин унинг отаси вафот этиб, онаси бева қолган, уни ташлаб кетишга кўзи қиймас эди. Сочларига оқ оралаб, кўзларининг атрофини ажин босган Ситорабону ўғлининг қандай аҳволга тушиб қолганини, нима учун пешонасини тириштириб юрганини яхши билар эди. Бир куни кечки овқатдан кейин шарбат ичиб дам олиб ўтирганларида, ранги бир оз синиққан Хусайнга қараб:

— Ўғлим, нима тўғрисида бош қотираётганингни билиб турибман, — деди хўрсиниб. — Ўз шаҳринг ўзингга торлик қилиб қолди. Хоразмлик қўшнимиз Абу Бакр бобо хотинига: "Хусайн зудлик билан Бухородан чиқиб кетсин, муллолар уни кофир деб эълон қилиб бошини ейишлари мумкин, чиқиб айт", — дебдур. Шу гапни эшитдимۇ кечаси билан ухлай олмай чикдим. Абу Бакр Баракий

⁹ Қўрабуғрохоннинг ўғли 999 йил 23 октябр, душанба куни Бухорога кириб келди. (Автор.)

Ўқимишли одам, уламоларнинг сирри асроридан бохабар, бир нарсани билмай гапирмайдур. Жон болам, бошим омон бўлсин десанг, шаҳардан чиқиб кет, ўзингга тинчгина бир жой топ. Менга хат ёзиб турсанг шунинг ўзи кифоя, сенинг эсон-омон юрганингни билиб, тинчгина умр кечираман.

Онасининг гапи қай томонга оғишни билмай турган тарозунинг бир палласига қўйилган тошдек таъсир кўрсатди. Хусайн қатъий қарорга келиб, қаддини кўтарди-да:

— Майли, сизнинг айтганингиз бўлсин. Бул ерда қолсам, бир кун мени кофирга чиқариб, оёғимга болта урадурлар. Мен эркин ўйлаб, эркин яшашга ўрганиб қолганман. Менга оқ фотиҳа беринг, сафар отини эгарлаб йўлга чиқай! Сиз ҳам тинч бўлинг, мен ҳам.

— Қаерга борсанг ҳам Бирубор сени ўз паноҳида асрасин, ишларингга ривож бериб, фалокатлардан сени асрасин... Аммо хат ёзиб туришни унутма!

Ибн Сино онаси билан хайрлашар экан, токчадан бир китобни олиб ўпди-да, уни пешонасига тегизиб, сўнгра онасининг қўлига тутказди. Бу — Форобийнинг "Фасуси ал-ҳикам" деган китоби эди.

— Онажон, шу китобни бирор серижтиҳод толибул илмга совға қиларсиз.

— Хўп. Сенинг бош-кўзингдан садақа бўлсин бул китоб. Хайр, қаерда бўлсанг ҳам савдогарлардан хат бериб юбориб, сихат-саломатлигингни билдириб тур.

Ибн Сино орқасига қарашдан кўрқиб, дарвозадан чиқди-да, Гурганж томон йўл олди.

ХОРАЗМ БЎСАҒАСИДА

Абу Али Гурганж томон йўл олган карвон билан бирга, кўм-кўк далалар, қўйлар ўтлаб юрган сарғимтир чўллар, қотиб қолган денгиз тўлқинларига ўхшаган кумтепалар ошиб, Хоразм пойтахтига етиб келди, карвонсаройга тушиб, нимқоронғи хужрада дам олди. Эртасига ювиниб-тараниб, эгнига олача ипак тўнни кийиб олди-да, худди фуқаҳоқонуншунослардек салласининг печини томоғининг тагидан ўтказиб, ўнг елкасига ташлади.

Хоразмшоҳнинг вазири, қонуншунос олим Абдулхусайн ас Сухайлий муқоваланган қалин ва узун дафтарларини кўриб чиқаётганда мулозим таъзим билан кириб, бухоролик машхур табиб Абу Али ибн Сино унинг ҳузурига кирмоқчи эканини билдирди. Сухайлий дафтарларини йиғиштириб:

— Шундай улуғ одам эшик олдида узоқ кутиб қолмасин, айтинг, кираверсин, — деди салласининг печини ўнг елкасига ташлаб.

Юзи чўл шамолидан бир оз қорайган, қотма, соғлом гавдали, қирра бурун Абу Али эшикдан кириб салом берди.

— Ваалайкум ассалом. Фозил ва олим кишилар тўпланган пойтахтимизга қадам қўйишингиз билан сизни қутлаймиз, — деди вазир араб тилида. — Байтулҳикмат сандиғидаги жавоҳирларга қимматбаҳо дуру гавҳарнинг келиб қўшилишидан беҳад мамнунмиз...

Ёш олим унинг тумтарақли нутқига сабр билан қулоқ солиб:

— Сиз каби улуғ одам мендек фақир ва ҳақир мусофирни мамнунлик билан кутиб олгани учун бошим осмонга етди, — деди соф араб тилида. — Риёзат бўйича тенги йўқ олим Абу Наср Ирок, илми ҳаятда қадимги юнон олимлари даражасига эришган Абу Райҳон Беруний, машхур табиб Абулхайр Хаммор, файласуф Абу Саҳл Масихий ва бошқалар қаторига келиб қўшилганим учун ўзимни бахтиёр ҳисоблайман...

— Жуда соз. Мен Фармон бераман, шаҳар ҳокими сиз учун яхши бир уйни жиҳозлаб бергай, — деди вазир суҳбат охирида. — Бугун дам олинг, эртага жумъа куни олимлар мажлисида учрашурмиз.

Абу Али ҳаммадан бурун христиан динидаги камтар, хушмуомала Масихий билан дўстлашиб олди. Иккови ҳам Арастунинг "Мобаъдаттаба" деган асарини ёд билар, юнон фалсафаси тўғрисидаги фикрлари бир-бирига мос келар эди. Илми ҳаятда Батлимус даражасига эришган табиатшунос олим Беруний эса ўз қадрини биладиган, тўғрисуз мағрур одам эди. Ибн Сино ўздан етти ёш катта бўлган бу олимни ҳурмат қилар, баъзан унинг уйига бориб, ўтказаётган тажрибаларини диққат билан кузатар эди.

Бир куни у қизиқ манзарага дуч келди. Энди ўттизга кирган бўлса ҳам соқол қўйиб юборган, барваста, кенг пешонали Беруний қўлидаги шишани офтобга тутиб уни кўздан кечираётган эди. Эшикдан салом

бериб кирган Абу Алини кўриб хурсанд бўлди-да:

— Кел, кел, рнана буни томоша қил, — деди у алик олишни ҳам унутиб. — Ичига сув тўлдирилган юмалоқ шишани куёшга тўғрилаб бундай айлантирсак, у нурни бир нуқтага тўплайдур, агар сув тўкиб ташланса, ичига кириб олган ҳаво зиёни бир ерга тўплашга қодир эмас.

Ибн Сино унинг гапини тасдиқлаб шундай деди:

— Сиз табиат сирларини ўрганмоқ учун тинмай тажриба ўтказасиз, ҳатто дам олиш вақтида ҳам. Бугун кўлингиздаги шишани кўриб бир нарса хотирамга келди. Бир рисолангизда сиз, устоди аввал Арастунинг, ер юзида бўшлиқ йўқ, деган даъвосини рад этгансиз. Шу фикрингизни тажриба билан исбот этгансиз...

— Биз ҳаммамиз ул зотнинг шогирдларимиз, аммо дунёда хатодан холи бўлган зот йўқ, мана кўр!

Беруний сувини тўкиб ташлаб, шиша ичидаги ҳавони сўриб олди-да, дарҳол бош бармоғи билан унинг оғзини беркитди ва сувга тўнкариб бошмалдоғини тортиб олди, сув аста-секин кўтарилиб шишани тўлдирди бошлади.

— Кўрдингми? Шиша ичида бўшлиқ пайдо бўлгани учунгина сув кўтарилиб кириб олди. Бундан чиқди, ер юзида ҳам, коинотда ҳам бўшлиқ бўлишини инкор этиб бўлмас экан...

— Сиз шиша ичидаги ҳавони сўраётганингизда ичидаги ҳаво ҳаракатга келиб, шишани иситган, кўлингизнинг иссиғи ҳам унга ўтган. Ҳароратдан шиша кенгайгани учунгина ичига сув кирган бўлиши мумкин,

— Бу гапингни тажриба билан рад эта олурман, — деди Беруний қизишиб ва шишадаги сувни тосга тўкиб ташлаб, унинг оғзидан пуфлай бошлади, кейин тўнкариб сувга тикди.

— Кўрдингми? Мен пуфлаганимда шиша ичидаги ҳаво ҳаракатга келиб уни иситган ва кенгайтирган бўлиши керак, аммо ичига сув кирмади-ку! Беш аср, балки минг йилдан сўнг эҳтимол олимлар бўшлиқда тажриба ўтказиб, янги нарсалар ихтиро этарлар...

— Ундай бўлса, самовотнинг харитасини чизган Батлимусдан ҳам хатолар топгандирсиз, — деди Беруний ҳақли эканлигини кўриб негадир ранжиган ёш олим киноя аралаш.

— Хатога йўл қўймаган олим бўлиши имконият хорижида. Масалан, сен ўзинг илми тиб соҳасида беназирсан, айтиш мумкинки, Жолинус даражасига эришдинг, аммо менга ёзган хатларингда аён бўлдики, Журжон шахрининг узунлиги ва кенглигини белгилашда хатога йўл қўйгансан. — У қўлига қалам ва қоғоз олиб ўзининг ҳақли эканлигини исбот қилди.

Сомонийлар саройида катта обрў қозонган, иззат-нафси кучли Абу Али ҳали табиат ва фалакиёт соҳасида эриша олмаган нуқталари борлигини билиб қизариб кетди. "Бу соҳада Абу Райҳон Беруний каби алломаларга етиб олиш учун кўп ишлашим керак экан", — деб ўйлади у.

У байтулҳикмат¹⁰даги йиғилишларга бориб, мунозараларга аралашиб турарди.

Хоразмшоҳ Абул Аббос олимлар мажлисларига қатнашиб турар, у тўрға солинган гилам устида чордана қуриб, алломаларнинг бир-бирлари билан тортишувларини завқ билан томоша қилар эди. Ювош, иродасиз, ўз жиловини вазири қўлига бериб қўйган бу ҳукмдор баъзан байтулҳикматга май ичиб келар, мунозара қизиб кетганда худди қўчқор уриштираётган ишқибозлардек ҳаяжонланиб кетар эди.

Бир куни олимлар, биз кўриб турган юлдузлардан бошқа олам ва офтоб борми, тўрт унсур: тупроқ, сув, ҳаво ва оташ ҳамма жойда бир хилми, деган мавзуда мунозара бошлаган пайтларида девон вазири келиб шоҳга таъзим қилди-да, паст овоз билан унга бир нима деди, сўнгра найча қилиб ўралган қоғозни унга узатди. Олимлар гапдан тўхтаб сергакланиб қолдилар. Абул Аббос номани очиб ўқиди-да, ранги ўчиб кетди, ўзгарган овоз билан:

— Султон Маҳмуд Ғазнавий ҳазратларининг элчилари Абул Фазл Ҳасан бинни Мекоил ҳозир Гурганж остонасига етиб келибдур, — деди, сўнгра бу совуқ хабарни келтирган вазирга юзланди. — Элчи жаноблари ҳориб-чарчаб келган бўлсалар керак, бугун дам олсинлар, эртага қабул қилурмиз. Қўй сўйиб ул кишини яхшилаб зиёфат қилинлар, кўнглини овланлар!

Вазир таъзим қилиб чиқиб кетгандан кейин олимларга қараб

¹⁰ Байтулҳикмат – ҳикматлар уйи, академия

сўзини давом эттирди:

— Мен гапни чўзиб ўтирмай, хулласини айтиб қўя қолай, — деди хўрсиниб. — Султон ўз номасида, Гурганжда олим ва фозил кимсалар, фалон ибн фалонлар тўпланган эканлар, улар ўз ихтиёрлари билан бизнинг ҳузуримизга етиб келсинлар, биз ҳам улар суҳбатидан баҳраманд бўлайлик, деб ёзибдур. Ўзларингизга маълум, Хуросон ва Ҳиндистонни забт этган Маҳмуд Ғазнавийнинг ишлари авжида, замона подшолари у билан ҳисоблашиб иш тутадурлар, шул сабабдан мен унинг сўзини ерда қолдиролмайман!

Ёнма-ён ўтирган Абу Али ва Абу Саҳл бир-бирларига қараб, бошларини сарак-сарак қилишди, кейин ўринларидан туриб Хоразмшоҳга таъзим қилишди.

— Эй, зоти олий, — деб гап бошлади қалтираган овоз билан кекса Масихий. — Мен сизнинг даргоҳингизга келиб паноҳ топдим, нозу неъматларингизни еб, иззат-хурмат кўрдим, улуғ олимлар билан суҳбатдош бўлиб, роҳат қилдим. Энди менга руҳсат этсалар султон Маҳмуд ҳузурига бормай, бошим оғган томонга кетсам. Ўзларига маълум, мен мусулмон эмас, насроний¹¹ман.

Абул Аббос унинг гапини тасдиқлагандай бош эгиб қўйди.

— Эй, ҳикмат аҳлининг пушти паноҳи, — деб гап бошлади ибн Сино таъзим қилиб. — Каминани ҳам Ғазна шаҳрига боришдан озод этсангиз. Мен илми ҳикмат душманлари бўлган Бухоро муллолари дастидан қочиб Хоразмга келган эдим, энди мутаассиб уламоларнинг ҳомийси бўлган Султон Маҳмуд ҳузурига боришни истамайман.

— Аҳволларингиз менга мааълум, узрингиз ўринли,— деди Абул Аббос сабр билан унинг сўзини охиригача тинглаб, — маслаҳатим шулки, мен султоннинг элчисини қабул қилмасимдан бурун иккингиз ҳам яширинсангиз ва тонг қоронғисида сафар отини кам-чиласангиз.

— Илтифотингиз учун мингдан-минг раҳмат. Энди бизга ижозат берсалар, йўл ҳозирлигини кўрсак, беинсоф овчининг тўрига илинмасдан бурун қанот қоқиб қолсак, — деди ибн Сино таъзим қилиб.

¹¹ Христиан.

—Боринглар, асорат ҳалқаси бўйнингизга тушмасдан бурун парвоз қилинглари, қаерга борсангиз ҳам бошингиз омон, саодат эшикларини сизларга очиқ бўлсин, — деди Абул Аббос уларга оқ йўл тилаб.

ХАТАРЛИ ЙЎЛ

Улар сафар анжомларини ҳозирлаб, тун қоронғисидан шаҳар ташқарисидаги бир дехқоннинг уйига бориб ётдилар, тонг ёришмасдан бурун Сухайлий юборган бир йўлбошловчи билан йўлга тушдилар. Далалар сукунат оғушида, тун шамоли жўхориларнинг бошларини аста эгиб, йўловчиларга салом беринг, деб шивирлар эди.

Улар отларини ҳайдаб, кун чиқишигача ўн беш фарсах йўл босиб, бир кудук бошига бориб етдилар. Бу ерда нонушта қилиб дам олганларидан кейин идишларини сувга тўлдириб яна йўлга тушдилар.

Маҳмуд Ғазнавийдек золимнинг тузоғига илинмай парвоз қилган икки олим тепаларидан учиб ўтаётган қушлардек ўзларини эркин сезар, бошига катта чўғирма, эгнига қалин чакмон кийган барваста йўлбошловчи орқасидан отларини тез-тез ҳайдаб борар эдилар. Бир оз юрганларидан кейин кун кўтарилиб, ҳаммаёқни қиздира бошлади. Баъзан алдамчи сароб худди сеҳргарлар каби узоқдан тиниқ кўллар, кўм-кўк дарахтзорларни намоён қилиб, йўловчиларни гангитар эди.

От устида мункиб келаётган Масихий қуруқшаган лабларини ялаб:

— Бундай иссиқда йўл юришга мажолим йўқ, бирор жойда кечгача дам олайлик, — деди.

— Ҳов анови тепанинг орт томонида ширин кудук бор, — деди йўлбошловчи қамчиси билан узоқларни кўрсатиб.

Бир соатдан ошиқ йўл юриб, у айтган жойга етиб борганларидан кейин йўловчилар эгардан тушиб отларини тушовлашди, саксовул ва хашак билан беркитилиб, устига қум тортиб қўйилган кудукни очиб, қовғада сув олишди. Саксовуллардан омонат чайла ясаб, устига чакмонларини ташлашди-да, нонушта қилиб ухлагани ётишди.

Кун ботгандан кейин уфқда чалқанчасига тушиб ётган ойни, юлдузларнинг ҳолатини кўриб ибн Синонинг ранги оқариб кетди:

— Самовий жисмларнинг аҳволи яқин орада ҳаво айниб, фалокат юз беришидан далолат бераётир, — деди у шерикларига.

Сафарларининг тўртинчи куни эрталаб қум саҳросини сукунат босиб, осмонда пириллаб учиб юрган тўрғайлар ҳам, ерда судралиб юрган калтакесаклар ҳам ғойиб бўлишди. Кўп ўтмай қаттиқ шамол туриб, еру осмонни чанг-тўзон қоплади, оламни қоронғилик босди. Йўловчилар шамолни тўсиб турган қумтепанинг орқасига ўтиб, отларининг жиловини ушлаган ҳолда, устларига чакмонларини ёпиб, мукка тушиб ётдилар. Орадан икки соат ўтмай қум бўрони бирдан тўхтаб, ҳаммаёқни оғир сукунат босди, йўловчилар бош кўтариб, устларидаги чакмонларини қоқишди. Қум бўрони йўлни кўмиб юборган, йўлбошчи ҳамроҳларидан баттарроқ йўл билмайдиган кишига айланиб қолган, у шерикларини қаёққа бошлаб кетаётганини билмас эди. Кун кўтарилган сари томоқлар қақрар, отликлар бўғзи ингичка чарм идишларини оғизларига тутиб, бир қултум сув ичар, зўрға қум кечаётган отларини аста қамчилаб қўяр эдилар. Сувлари тамом бўлгандан кейин улар нима қилишларини билмай гангиб қолдилар, қудуқларнинг устини қум босган, уларни топиб бўлмас, ҳаёт манбаи қуриган эди.

— Мени шу ерга... ташлаб кетинглар,— деб ингради эгар устида ўтиришга мажоли қолмай отнинг бўйнини қучоқлаб олган Масихий. — Қазога рози бўлишдан... бошқа илож йўқ, сизлар... бир илож қилиб... жонингизни сақлаб қолинглар.

Юзи ориқлаб қорайиб кетган, кўзлари жавдираган Абу Али отдан зўрға тушди, йўлбошловчининг ёрдами билан чолни отдан кўтариб олиб, қумга ётқизишди...

* * *

Хуросонга кетаётган карвонбоши йўлдан анча узокда, қумтепа тагида чўзилиб ётган уч кишини кўриб тўхтади-да, туяқашларига бир нима деди. Улар югуриб бориб беҳуш одамларнинг иккитаси чала ўлик, учинчиси жонсиз эканлигини пайқадилар.

- Мана буларнинг юзлари ва кўкракларига сув сепинглар, оғизларига сув томизинглар, деди улар олдига етиб келган карвонбоши.

Аввал Абу Али, кейин йўлбошловчи кўзларини очиб, ўринларидан туриб ўтиришди.

- Манави ҳамроҳингиз қазо қилибдур, — деди қоп-қора юзли, чўтир туякаш бир чеккада қимир этмай ётган Масиҳийни кўрсатиб.

— А? Кўксига, юзига сув пуркаб, силкитиб кўрмадингизми?

- Ҳаммасини қилдик, жони узилган.

Ибн Сино судралиб бориб, ҳамроҳининг томирини ушлади-да, туякашнинг гапи тўғри эканлигини билиб, юраги уриб кетди.

Улар Абу Саҳлни кийим-боши билан қумга кўмдилар-да, қабри устида бир дақиқа қўл қовуштириб турдилар.

Масиҳий ибн Синонинг Хоразмда орттирган энг яқин дўстларидан бири эди. Икковлари баҳор пайтларида чўлга чиқиб, доривор гиёҳлар терар, қадимги юнон ҳақимлари тўғрисида суҳбатлашиб, вақтнинг қандай ўтганини билмай қолар эдилар.

Улуғ олим ва тажрибали табиб бўлган Абу Саҳл мусулмон бўлмагани учун умрини дарбадарликда ўтказиб, Гурганчдагина бошпана топган эди. Тақдир буни ҳам кўп кўриб, уни тинчгина уй-жойидан дашти биёбонга ҳайдади, бир қултум сувга зор қилиб, ташналикда ўлдирди...

Абивард шаҳрига етиб борганларидан кейин Гурганчдан бирга келган йўлбошловчи орқага қайтди. Ибн Сино эса карвонсаройда бир неча кун дам олиб ўзига келгандан сўнг Тус шаҳри томон йўл олди.

ДАРД ВА ДАРМОН

I

Саройбон қотма юзли, қора соқол, кўзлари катта-катта бир йигитни иккинчи қаватдаги тор бир хужрага жойлаштирар экан, унинг қаерданлигини, исмини, касбини сўради.

— Шу бугун Нишопурдан келдим, отим Ҳусайн, ўзим табибман, - деб қисқача жавоб қилди меҳмон елкасидан хуржунини олиб. Унинг офтоб ва шамолдан қорайган юзи, киртайган кўзлари дарбадар ҳаёт кечирганидан далолат бериб турар эди.

— Яхши касбингиз бор экан, — деди саройбон қулиб, — аммо

бизнинг шаҳарда табиб кўп, касал оз, зероки Журжон шаҳридек ҳавоси мусаффо, суви тоза пойтахт тополмайсиз оламда. Шаҳарни кесиб ўтган Журжонҳаёт дарёсининг суви ва атрофдаги мевазорларнинг ҳавоси шифобахш. Бул ерга келган касал соғайиб кетадур.

— Гапингиз рост бўлса керак, — деб тасдиқлади мусофир. — Тоғларининг чўққисидаги қорлар ярқираб кўзни қамаштирадур, атрофдаги боғларда эса анжир, хурмо, зайтун, узум пишиб ётмоқда, ажабки бул ерда совуқ юртлар меваси бўлгон олма, олхўри ҳам яхши ҳосил берар экан. Журжон каби ажойиб шаҳар кўрмадим оламда.

Ўз юртининг ватанпарвари бўлган саройбон унинг гапидан хурсанд бўлиб:

— Ақлли, зукко одамга ўхшайсиз, бул ерда хор бўлмайсиз, бизнинг шаҳри азимга зўр бир табиб кўчиб келди, деб одамларга дарак соламан, — деди.

Икки кундан кейин қошлари оқариб кетган, кўзлари киртайган бир нуроний мўйсафид ёш табибнинг ҳужрасига кириб, у билан саломлашгандан кейин:

— Бизнинг ҳовлига ташриф буюрсалар, ўғлим бемор, — деди.

— Ўғлингиз? Касали нима?

— Ақлдан озган, икки ҳафта бўлди, гап-сўзининг тайини йўқ. "Мен ҳўкизман, бўғизланг!" — дейдур. Нима қилишимни билмай қолдим. Дуохонларга ўкитиб ҳам кўрдим, бўлмади, умидларим пучга чиқди.

— Ноумид бўлманг, ота. Дард бор ерда даво ҳам бор.

— Айтганингиз келсин. Зора қадамингиз қутлуғ бўлиб, соғайиб кетса.

— Бўлмаса бундай қилсак: ҳозир эшигингизни айтсангиз, мен бир соатдан сўнг борсам. Аммо мени қандай киёфада кўрсангиз ҳам таажжубланманг ва ишимга ҳалал берманг!

— Хўп, нима қилсангиз ҳам ўғлимнинг эс-хушини жойига келтириб қўйсангиз — бас..

Орадан бир соат ўтгандан кейин чол дарвозани очиб, ҳайратда қолди. Рўпарасида важоҳатидан одам кўрқадиган бир қассоб турар, кўкрагида чармдан тикилган эски пешбанд, белида қайроқ ўрнида

ишлатиладиган пўлат мусат-катмон, қўлида ўткир пичоқ. Чол уни зўрға таниди. Бояги табиб рўпарасида турарди.

— Қани сўйиладурган хўкиз? Етаклаб олиб келинг!— деб шанғиллади "қассоб" ичкарига киргандан кейин.

Чол юзини қоп-қора соқол босган, кўзлари бежо, қотмадан келган йигитни бошлаб келди. "Қассоб" пичоқни ташлаб, эпчиллик билан йигитни ерга йиқитди-да, уни ёнбошлатиб, қўл-оёғини арқон билан боғлади ва пичоқни қайрай бошлади. Кейин чап тиззаси билан ерда қимир этмай ётган йигитнинг елкасини босиб туриб, семизмикан, дегандай, ўнг қўли билан унинг сонини, белини пайпаслаб кўрди. Чол бечора нима бўлаётганини тушунолмаي, турган жойида қотиб қолган, икки кўзи хурсандлигидан оғзи қулоғига етган ўғлида эди.

— Вой-бўй, хўкизингиз жуда ориқ экан-ку! — деди "қассоб" ўрнидан туриб, — мени Хусайн қассоб дейдилар. Умримда бундай ориқ молни сўйган эмасман. Энг олдин хўкизингизни икки-уч ҳафта боқинг, бузоқлигида она сутига тўймаган кўринадур, сут ичиринг, семиртиринг, кейин келиб бўғизлайман. Ҳозир бундай ориқ молни сўйишдан ҳазар қиламан, — деб у "хўкиз"нинг қўл-оёғини ечди-да, оёғи билан туртиб, уни турғазиб юборди. "Қассоб"нинг қилиқларидан кўрқиб, юраги пўкиллаб турган ота шўрлик енгил нафас олиб, ўғлини етаклаганича уйига олиб кириб кетди.

— Ўғлингизни сигир сути билан, жўжа хўроз шўрваси билан боқинг. Овқатига мана бу дорини қўшиб бериб турунг, — деди табиб қайтиб чиққан чол билан хайрлашар экан, қоғозга ўроғлик хаб дорини қўлига бериб.— Хўкизман деса индаманг, девонага эътироз билдириб бўлмайдур. "Хўп" денгу ишингизни битираверинг.

Орадан икки-уч ҳафта ўтгандан кейин аввалгига қараганда анча тетиклашиб қолган чол ёш табибнинг хужрасига келиб, салом бериб уни аҳволдан хабардор қилди.

— Минг қатла шукурки, ўғлим соғайиб қолди. Янги соғилган сут ва сизнинг дориларингиз шарофати билан эс-хуши жойига келди. Иштаҳаси жойида. Эри тузалиб қолганини билиб, келиним ҳам қайтиб келди. Эртага бизниқига боринг, — деди у хурсанд бўлиб.

— Албатта бораман. Илоё, соғайиб кетгани рост бўлсин. Фаҳмимча, бундан кейин, мен хўкизман, деб айтмайдур, қариганда

айтмаса... — деб мутойиба қилди табиб.

— Қариганларида соппа-соғ одамлар ҳам ўзларининг ҳўкиз эканликларини пайқаб қоладурлар, — деб ҳазилга ҳазил билан жавоб қилди чол..

II

Журжон ҳукуматининг ҳукмдори Қобуснинг жияни— ёшгина йигит номаълурн бир дардга чалиниб қолган, у кечалари мижжа қоқмас, овқат емас, ҳеч бир табиб унинг нима касал билан оғриганини аниқлай олмас эди.

Бир куни ҳукмдор сарой вазирини чақириб шундай деди:

— Эшитишимча, Обивардми, Нишопурми, каердандир номаълурн бир табиб шаҳримизга кўчиб келиб, дардига илож тополмаган беморларни даволаётган эмиш. Яқиндагина ҳеч бир табиб тузата олмаган бир телбани даволабдур. Ўшал табибни топтириб келиб, жиянимиз Абдулвоҳидни кўрсатинг, шояд мушқули осон бўлса...

— Бош устига, — деди кулоҳига оқ салла ўраган кимхоб чопонли вазир таъзим қилиб, орқаси билан юриб чиқиб кетар экан.

Ўша куниёқ кимлигини яшириб юрган машҳур табибни саройнинг бир бурчагидаги хужрада ётган йигитнинг хузурига бошлаб келдилар.

— Ассалому... алайкум, — деб пичирлади бемор йигит, ингичка жиякли банорас тўн кийган, қотма юзли табибни кўриб, бошини аранг кўтарар экан.

— Ваалайкум... қамирламай ёта беринг, — табиб унинг ёнига тиз чўкиб, томирини ушлади. Йигитнинг ҳеч бир аъзосида касаллик йўқ эди. "Кўринишдан жуда ҳассос, териси юпқа, кўнгилчан йигитга ўхшайдур, — деб ўйлади у қорачадан келган, қуралай кўз, чиройли йигитга тикилиб. — Унинг аъзойи бадани заиф бўлса ҳам, соғлом. Эҳтимол, ишқ-муҳаббатнинг ипак толаси унинг нозик кўл-оёғини кишанлаган, лекин у негадир сирини ҳеч кимга айтмайди". Абу Али муҳаббат ҳайкалтароши ўзининг пичоқчаси билан йигитнинг қалбига қайси жононанинг номини ўйиб ёзганини ўқимоқчи бўлди. Беморнинг мулозимини чақириб, Журжон шаҳрининг ҳамма

гузарлари ва маҳаллаларининг номини биладиган бир кишини топиб келишни буюрди. Девонхонада шаҳар бож-хирожига мутасадди бўлган бир амалдорни топиб келтирдилар. Табиб у билан бош қимирлатиб саломлашди-да, беморнинг томирини ушлаб туриб:

— Шаҳрингиздаги барча маҳалла ва гузарларнинг номини бирма-бир санаб чиқинг, — деб илтимос қилди. Ўз иззатини яхши биладиган, қўнғир соқол, қўк шойи чопонли бу амалдор шошмасдан бирин-кетин гузар ва маҳаллаларнинг номини тилга ола бошлади. "Сўзангарон" гузари зикр этилиши билан беморнинг бир маромда ураётган томири қаттиқ уриб, нафас олиши тезлашди. Табиб унинг томиридан қўлини олиб, ўрnidан турди, бирор соатлардан кейин қайтиб келишини айтиб, қўнғир соқол амалдор билан ҳовлига тушди.

— Сўзангарон гузаридаги барча хонадон бошлиқлари ва уларнинг оила аъзолари номини биладурган бир одам топиб беролмайсизми?

— Сўзангарон оқсоқоли Шамсуддин ўз гузаридагиларнинг етти яшаридан тортиб етмиш яшаригача ном-баном билур. Мен айтаман, бирор соат ичида ҳузурингизда бўлмай, — деди амалдор..

Орадан бир соатча вақт ўтгандан кейин соч-соқолига оқ оралаган бўлса-да, олифта, қўк белбоғли, кичкина оқ саллали, кўзлари чақчайган бир кишини бошлаб келдилар. Табиб беморнинг томирини ушлаб туриб: "Маҳалангиздаги оила бошлиқларининг номини бирма-бир тилга олинг", — деди.

"Алоиддин" деган зотнинг номи тилга олиниши билан йигитнинг томири тез-тез уриб кетди.

— Энди Алоиддин аканинг оила аъзоларини ном-баном санаб чиқинг, — деди табиб. Чолу кампир, болаларнинг номларидан кейин "Роҳила" деган қизнинг оти зикр этилганда бемор йигитнинг томири санаб бўлмаслик даражада уриб, ўзи хушидан кетиб қолди. Беморнинг юзига сув сепиб, хуши жойига келтирилгандан кейин номаълум табиб ҳовлига тушди. Уни кутиб турган сарой фарроши:

— Зоти олийлари сизни кутмоқдалар, — деди ва уни бошлаб саломхона дарвозаси олдига олиб келди. Нақшинкор дарвозанинг икки ёнида икки қуролли посбон шамдек қотиб турарди. Бир оз туриб ичкаридан сарой вазири чиқди-да, табибни қўлидан ушлаб ичкарига олиб кириб кетди.

Каспий денгизининг жанубидаги кичик бир вилоятнинг ҳукмдори бўлган Қобус Вушмагир ўзини улуғ бир мамлакатнинг подшоҳидек тутар, ўнг қўлининг муштини тиззасига тираб, саккиз қиррали олтин тахт устида гердаиб ўтирарди.

Номаълум табиб ичкари кириб, ўн қадамча берида таъзим қилгандан сўнг бош кўтарди. Ботаётган қуёш нурида шоҳнинг тожидаги гавҳар ва жавоҳирлар ярқираб кўзни қамаштирарди.

Қобус саломга алик олиб, табассум-ла хол-аҳвол сўрашиб, жиянининг нима касал билан оғриганини сўради.

— Абдулвоҳиднинг аъзойи баданида касаллик аломатларини топмадим, ички аъзолари соғ...

— Бўлмаса, унинг дарди нима?

— Муҳаббат! Унинг кўл-оёғи севгининг занжири билан боғланган, бу кишанни йигитнинг хаёлини ўғирлаб қочган қизгина еча оладур.

— Кошки эди ул қизнинг ота-онаси кимлигини, отини билсак! Бу мумкин эмас...

— Мен томирининг уришидан қизнинг кимлигини, отини билиб олдим...

Хайратланиш подшолар учун унча ярашмаса-да, Қобуснинг оғзи очилиб, кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди.

— Жиянингизни Сўзангарон гузаридаги косиб Алоидиннинг қизи Роҳилага уйлантириб қўйсангиз, соғайиб кетгусидир.

— Наузан билло... Бу каромат-ку, — деди ҳукмор тилга кириб. — Қайси йўл билан билдингиз шўрлик йигитнинг кўнглидаги махфий сирини?

Номаълум табиб, қандай қилиб йигитнинг қулфлоглик кўнглига йўл топганини батафсил гапириб берди.

— Офарин, офарин! Томирнинг уришидан ёлғиз ички касалларни эмас, балки юрак сирларини ҳам билса бўлар экан. Аммо бунинг учун сеҳргар табиб, улуғ олим, табиат ва табиат ташқарисидаги сирлардан воқиф бўлиш керак. Мен сизнинг шартингиз устида ўйлаб кўришим лозим. Фақир бир косибнинг қизи асилзода йигитга муносибмикан? Сиз табиби ҳоziқсиз, ишқ-муҳаббат занжирларини эритиб юборатурган бир дору топиб бера олмайсизми?

— Йўқ, — деди табиб.— Агар ўшал қизга уйлантирмасангиз, жиянингиздан айрилгайсиз, касали жигарига ўтса даволаш йўли беркилгай.

Қобус бош бармоғини тишлаб, чуқур ўйга ботди. "Абдулвоҳидни кейин асилзодалардан бирининг қизига уйлантириб қўярмиз", — деб ўйлади.

— Бўлмаса ўшал косибнинг зотини суриштириб кўрайлик. Ҳалолзодалардан бўлса, қизига совчи юборамиз, — деди у овоз чиқариб.

Икки кундан кейин саройга келган табиб йигитнинг энагаси қизниқига совчи бўлиб бориб, косиб Алоиддиннинг розилигини олиб келганини, йигитнинг соғайиб, оёққа босганини эшитиб хурсанд бўлди.

Журжон ҳукмдори эса номаълум табибга ҳафтада бир-икки кун саройга келиб, ўз суҳбатидан уни баҳраманд қилишни сўради. Табиб таъзим қилиб, подшонинг илтифотидан хурсанд эканлигини билдирди.

Вақт худди Журжон дарёси устидаги кўпикдай шошмай оқиб ўта борди, номаълум табиб эса бу шаҳарда эркин ҳаёт кечириб, касалманд одамларнинг дардини даволаб юраверди. Бир куни у одат бўйича саройга келиб, ҳукмдорнинг кўлида мактуб, юзида ташвиш борлигини кўриб, ҳайратда қолди.

— Мен кўпдан буён кимлигингизни пайқаган бўлсам ҳам, сир бой бермай юрар эдим, — деди Қобус хиёл кулимсираб. — Сиз бухоролик улуғ ҳакими ҳозиқ, олим ва фозил Абу Али ибн Синодурсиз. Энди буни ҳеч кимдан яширмасангиз ҳам бўладур. Бугун Ғазна шаҳридан бир хат билан суратингиз келиб етди. Маҳмуд Ғазнавий, ушбу сурат эгаси, яъни ибн Сино қаерда бўлса, дарҳол бизнинг ҳузуримизга юборилсин, деган мазмунда бир мактуб йўллабдур. Аммо сиз қўрқманг, сиздек улуғ ҳакимни Ғазна шаҳрига жўнатадурган одам йўқ. Журжон шаҳрида табобат ва илми ҳикмат бобидаги ишларингизни давом эттира беринг.

— Илтифотингиз учун ташаккур. Мен албатта, беғуноҳ одамларни қўрқувга солишни ўзига ҳунар деб билган подшо ҳузурига бормоқни истамайман, ҳозирча шу ерда қолиш ниятидаман...

III

Журжон шаҳрида ибн Синонинг мухлислари кўп эди. Улар ҳар жума куни алломанинг уйига келиб, унинг суҳбатидан баҳраманд бўлар эдилар. Хусусан, Абу Убайд номли бир йигит Синога ҳаддан ташқари ихлосманд бўлиб, унинг хизматини қилиб юрар, мантиқ ва илми ҳикматдан дарс олар эди.

Илм-фан шайдоси бўлган, узоқдан, ҳозирги Афғонистоннинг шимолидаги Журжон шаҳридан келган бу йигит алломанинг энг истеъдодли шогирди ва ишончли муҳибларидан бири эди. Шундай садоқатли илм мухлислари қуршовида яшагани учун ибн Сино бу шаҳарда ўзининг мусофир эканлигини сезмас эди. Бироқ бу осойишта — тинч ҳаёт узоқ давом этмади, шодлик қуёшини ғам-ташвиш булутлари қоплай бошлади.

У Бухорога кетаётган савдогарлардан онасига мактублар йўллаб соғ-саломатлигини билдириб турар эди. Сўнгги мактуб унинг қалбига тикандек қадалиб, юрак-бағрини қонга тўлдирди. Иниси Маҳмуд волидайи меҳрибонларининг вафот этганини билдириб, унинг таъзиясини батамом ўтказгандан кейин Бухородан чиқиб кетишини билдирган эди. Бу ҳам етмагандек тақдир унинг юрагига яна ўз найзасини санчиб олди. Бир куни тонг қоронғисида биров кўча эшигини қаттиқ тақиллатиб, уни чўчитиб юборди.

Ярим кечагача ишлаб чарчаган ибн Сино чўчиб уйғониб кетди-да, чопонини кийиб ҳовлига тушди, ичкаридан занжирлаб қўйилган дарвозани очди. Рўпарасида кўзлари жавдираган шогирди Абу Убайд турар эди.

У салом беришни ҳам унутиб, ҳарсиллаб:

— Фалокат юз берди... Ичкарига кирайлик... кейин айтиб бергайман, — деди. У кафшини пойма-пой кийган, устида отасининг чопони ҳалпиллаб турарди.

Улар меҳмонхонага кириб, тўрдаги кўрпачага ўтирганларидан кейин нафасини ростлаб олган Абу Убайд шу кеча аъёнлар ўз одамлари билан саройга бостириб кириб, Қобус Вушмағирни хибсга олганлари, уни зиндонга ташлаб, ўғли Манучехрни тахтга

ўтказганларини бирма-бир сўзлаб берди.

— Ёмон иш бўлибдур, — деди уйкуси қочиб, ранги ўчиб кетган аллома. — Улар шахзода билан тил бириктирган бўлишлари керак. Ким билур? Манучеҳр отасидек мустақил, ўз айтганида турадиган одам эмас, султон Маҳмуднинг ноғорасига ўйнағусидур.

— Бас, аҳвол шул экан, тезроқ бул ердан жўнаб қолмоқ керак. Лекин ҳозир эмас... кейинроқ. Дарҳол шаҳардан чиқиб кетсангиз, аъёнлар кўнглида шубҳа илонини уйғотурсиз. Ҳозирча менинг уйимга кўчиб ўтинг, кейин бир гап бўлар.

— Рост айтасиз, бир каттанинг сўзига кир, бир кичикнинг, — деди устод ўзидан беш-олти ёш кичик бўлган содиқ шогирдига қараб. — Юринг, бўлмаса. Буюмларим, китобларимни хизматкорим кечқурун олиб борар... Эҳтиёткорлик кўрқоклик эмас...

Тонг ёришмасдан бурун ибн Сино шогирдининг уйига кўчиб келиб кўнгли тинчигандан сўнг содир бўлган ҳодисалар тўғрисида шошмай фикр юрита бошлади.

— Мана, меъеридан ошган каттиққўлликнинг оқибати, — деди у Абу Убайдга қараб. — Қобус олим ва шоирларга ҳомий бўлса-да, сипоҳ ва аъёнларга нисбатан шафқатсиз эди, кичик бир гуноҳлари учун уларга каттиқ жазо берар, авфни ўзига айб деб билар эди. Баъзан оқил одамлар ҳам адолатсиз бўлар экан, қизиқ...

— Тўғри, айна замонда Қобус Шамсилмаолий тўғри сўз, айтганида турадиган жасоратли подшоҳ эди. Маҳмуд Ғазнавийдек дасти дароз ҳукмдорни ҳам назар-писанд қилмас эди-я! Ул золим, ибн Синони менинг ҳузуримга юбор, деганида, таклифини рад этиб, сизни ўз ёнида олиб қолди-ку!

— Албатта, унинг яхшилигини унутмайман. Гурганжда олимлар доирасида ўзимни бахтиёр сезар эдим. Журжонда эса соғ-саломатлигим мустаҳкамланди, илми ҳикмат ва тиббиёт билан шуғулланишга имкон топдим.

— Бухорода-чи?

— Бухорода мутаассиб муллоларнинг дастлари дароз, агар Хоразмга қараб парвоз қилмасам, қанотларимни кесар эдилар.

Ерталабки нонушта вақтида устод билан шогирд уёқдан-буёқдан гаплашиб ўтиришди.

Қора соқолли, қирра бурун, хушсурат, энди ўттиз икки ёшга қадам қўйган алломанинг сўзларига унинг содиқ шогирди завқ билан кулоқ солиб ўтирар эди.

— Мен учун озодлик, эркин фикр юритиш буюк бахт, подшолар, аён ва ақобирлар чизиб берган йўлдан четга чиқмаслик улуғ бахтсизлик. Мен "гаҳ!" деганда қўлга қўнадурган куш эмасман. Ожиз одамларгина ўз қисматларига қўниқиб кетгайлар. Ёвузликка адолат тўнин кийгизган Маҳмуд Ғазнавийнинг овчилари етиб келмасдан бурун бул ердан жўнаб кетмоқ керак.

— Ундай бўлса, мен кечқурун карвонсаройга борай, қофиласолар бугун-ерта туяларнинг бошларини қай томонга бурмоқчилар, билиб келай...

— Жуда соз, бу иссиққина уяда ётишим хатарли,— деди ибн Сино сабрсизлик билан соқолини қашиб. — Сайёдлар овчи кушларни уяларидан тутиб олиб кетадурлар. Афсуски, Журжон каби хушманзара, ҳавоси тоза, иқлими мўтадил ерни тарк этмакка мажбурман. .

Кечқурун маънос ҳолда карвонсаройдан қайтиб келган Абу Убайд:

— Тонг-ла савдогар Абдулло бинни Жаъфарнинг карвони Мозандаронга жўнамоқчи. Мен карвонбоши билан келишиб қўйдим. Сизни ўзи билан олиб кетишга рози бўлди, — деди. — Аммо Мозандароннинг ҳавоси оғир, рутубатли, билмадим, сизга ёқмас.

— Ёқмаса яна қайтиб келгайман. Балки ул вақтгача замона тинчиб, ҳаёт яна аввалги изига тушиб кетар.

— Омин! — деди шогирд жон-дили билан.

* * *

Вақт араваси шалдираб, омади келишмаган аҳли меҳнатни мажақлаб кетаверди. Қиш ўтиб, тиканли гулларни чеккасига таққан баҳор ҳам етиб келди.

Абу Убайд хат-хабар кутиб безовта бўлар, Ҳазар денгизи бўйидаги серёмғир, ўрмонлари ваҳший ҳайвонлар билан тўлган ўлкада устодимнинг ҳоли нима кечди экан, деб ташвиш тортар эди. Ёз ҳам ўтди, бир куни эл ётар маҳалда Абу Убайднинг кўча эшигига ўтказилган мис ҳалқани аллаким қаттиқ тақиллатди. Унинг юраги

гупиллаб уриб кетиб, югурганича кўча эшигини очди.

Маст аёлдай кўзини сузиб турган кулча юзли, ой ёруғида ранги ўчган устодини кўриб, шогирдининг тили тутулиб қолди.

— Эсон-омон юрибсизми? — деб сўради ибн Сино заиф овоз билан.

— Ҳа... худога минг қатла шукур, тинчлик, — деди шогирдининг қўлини олиб.

Серёмғир, рутубатли Мозандарон ибн Синонинг сихатига футур етказган, қувватдан кетказган эди. У бир неча кун Журжонда, шогирдининг уйида ётиб, дам олди, ўзини даволади. Соғлиғи тиклангандан сўнг кўчага чиқмай "Авсати Журжоний" номли асарини ёзди. Илмнинг маҳбуси бўлган бу одам меҳнат билан ғамларини унутар эди.

Агар Журжон ўлкасида яна бир хунук ходиса юз бермаса, олим бу ихтиёрий маҳбусликдан қутулмас эди. Бир куни Абу Убайд Қобуснинг ўғли Манучеҳр Маҳмуд номига хутба ўқитиб, расман унинг ҳокимлари қаторига ўтгани тўғрисида хабар олиб келди.

— Энди бул ерда турмоқ мен учун хатарлидир, чунки султонга итоат этган Манучеҳр унга ёқиш учун мени ушлаб олдига юборадур, — деди ибн Сино қўлёмаларини йиғиштириб. — Афсуски, бул замонда зулм-вахшат ривожда, илм ахиллари ранжу уқубатда. Сайёдлар етиб келмасдан бурун парвоз қилмоқ керак.

— Қай ерга? — деб сўради шогирди безовталаниб.

— Рай шаҳрига, султон Маҳмудга итоат этмаган тадбиркор малика Сайиданинг пойтахтига. Манучеҳр каби юзта эркакдан Сайида каби битта оқила аёл минг маротаба яхшироқ. Унинг қаноти остидагина жон сақлай оламан.

— Мен сизга ҳамроҳ бўлиб боргайман. Мақсадим сизнинг ёнингизда юриб, илми мантиқ ўрганишдир.

Устодининг индамаганини кўргач, "сукут аломати ризо", деб ўйлади шогирди хурсанд бўлиб.

САВДОЙИ ШАҲЗОДА

Рай — тепасидан доим дуд чиқиб турадиган Димованд тоғи

этагида жойлашган қадимий шаҳар¹². Одамларнинг эътиқодича, бу тоғ афсонавий шоҳ Зухокнинг қабри эмиш. Устод билан шогирд охи осмонга чиқиб турган тоғ этагидаги бу ажойиб шаҳарга келиб эркин нафас олдилар, ўртасидан шарқираб сой оқиб турган Руд бозорида овқатланиб олгач, тоғ этагидаги Таборак қалъасига кўтарилиб, пастда ясланиб ётган учбурчак шаклидаги шаҳарни томоша қилдилар. Кечқурун карвонсаройнинг иккинчи қаватидаги хужрада дам олиб ўтирганларида Абу Убайд:

— Малика Сайиданинг хузури олияларига қачон борурсиз? — деб сўраб қолди.

— Ҳеч қачон, — деди ибн Сино бошини баланд кўтариб. — Керак бўлиб қолсам, ўзи мени чақиртириб олар. Ҳеч вақт ҳукмдорлар хузурига бош эгиб борган банда эмасман. Нуҳи бинни Мансур Сомоний ҳам, Қобус Шамсилмаолий ҳам, керак бўлиб қолганимда мулозимларидан бирини юбориб, мени ўз хузурларига чорлаган эдилар...

Жузжоний ҳукмдорлар олдига ялиниб боришни ўзига ор деб билган устодига завқ билан қараб: "Олим деган шундай мағрур ва илмининг қадрига етадиган бўлиши керак, лекин у камбағалроқ бир бетоб одам олдига келса, бош эгиб унинг томирини кўради, ҳақ ҳам олмайди, қизиқ!" — деб ўйлар эди.

Орадан кўп вақт ўтмай, Бухорои шарифдан бир табиби ҳозик келибдур, Руд бозордаги карвонсаройда истиқомат қилар эмиш, деган овоза шаҳарга тарқалди. Беморлар бирин-кетин келиб шифо топа бошладилар. Бир куни пешонаси тиришган ориқ, ўрта ёшли киши келиб, ибн Синога таъзим қилди-да:

— Бизнинг кулбаи вайронамизга ташриф этсангиз... Иним бетоб, — деди.

— Нега етаклаб кела қолмадингиз? Ўзи юра олурми?

— Юриш ҳам гапми? Қорнини чангаллаб уёқдан-буёққа югуриб: "Ичимга илон кирган, жигар-бағримни емоқда", — деб бақирадур. Уни кўчага олиб чиқиб бўлурму?

Ибн Сино ўйлаб турди-да:

¹² Ўша вақтда кичкина қишлоқ бўлган Техроннинг шарқи-жанубидаги бу шаҳарни кейин мўғуллар бузиб ташладилар

— Майли, борсам бора қолай, қани юринг,— деди.

Қинғир-қийшиқ уй-айвонлар билан куршалган супуруксиз ҳовлида соч-соқоли ўсиб кетган, кўзлари жавдираган бир йигит қорнини ушлаб юрарди. У эшикдан дадил қадам ташлаб кирган олача тўнли, кўзлари ўткир табиби ҳозикни кўриб тўхтаб қолди. Ибн Сино беморнинг олдига борди-да, унга тикилиб туриб:

— Уйга кириб, ўрнингизга ётинг, — деб буйруқ берди. Бемор итоаткорлик билан эшиги ланг очиқ нимқоронғи хонага кириб, йиғиштириб қўйилмаган тўшак устига чўзилди.

— Рост, ичингизда илон бор экан, — деди табиби ҳозик унинг қорнини ушлаб кўриб. — Жигарингизнинг бир чеккасини кемирган. Тонг-ла келиб илонни тириклайин туширгайман. Бугун бир коса сут ичиб ётинг!

Кўчага чикқанларида ибн Сино уй эгасига юзланиб:

— Энг олдин тирик бир илон топинг, тоғорага сут ҳозирланг, кейин мени бошлаб келасиз, — деди.

Ертасига чошгоҳ пайтида беморнинг акаси келиб, ибн Синони уйига бошлаб олиб кетди.

Сут тўлдирилган тоғорани уйнинг ўртасига қўйиб, беморни унинг олдига тиз чўқтирдилар, ибн Сино унинг кўзини рўмол билан боғлаб, бошини эгиб турди-да:

— Бармоғингизни томоғингизга тикиб, тоғорача-га қайт қилинг, — деб буюрди.

Бемор табибнинг айтганини қилиб қаттиқ ўқчиган эди, унинг акаси тўрва ичидаги илонни тоғорадаги сутга қўйиб юборди-да: "тушди, тушди!" — деб бақирди.

Шу пайт ибн Сино беморнинг кўзига боғланган рўмолини ечиб олди.

— Ана кўринг, ичингизни кемираётган мори захринокни!

Бемор сут ичида сузиб юрган илонни кўргач, қўрқув аралаш шодлик билан:

— Дарҳол ўлдиринг уни, бўлмаса яна ичимга кириб кетгай, — деди энтикиб.

Илонни дарҳол қисқич билан қисиб олиб, ҳовлига олиб чиқиб мажақладилар.

— Қандай ҳийла ишлатиб инингизни даволаганимизни унга айтманг, — деди ибн Сино уни кўчагача кузатиб чиққач уй эгасига. — Йўқса, унинг ичида яна илон пайдо бўлиб, жигарини кемира бошлагай.

— Хўп, мен уйдагиларга пишиқтириб қўяман, бул гап ҳеч қачон инимнинг кулоғига етмагай.

Орадан кўп вақт ўтмай шаҳарда, бухоролик табиб фалончининг ичига кириб кетган илонни тириклайин туширган эмиш, деган овоза тарқалди. Бу гап малика Сайиданинг ҳам кулоғига етиб борди.

* * *

Рай, Ҳамадон, Исфохон ва Кўҳистоннинг ҳукмдори Фахруддавла йигирма бир йил ҳукм суриб вафот этгандан кейин тахти унинг балоғатга етмаган ўғли Маждуддавлага қолди. Давлат ишларини унинг онаси Сайида бошқара бошлади. Фуқаро ҳам ундан рози, аён ва кубаролар ҳам хурсанд эдилар. Шу орада кўп мамлакатларни босиб олган султон Маҳмуд кунлардан бир кун Сайиданинг хузурига элчисини юбориб, унинг номидан хутба ўқитиб, хирож тўлаб туришни талаб қилди, Сайида унинг элчисига шундай деди: "Ерим тириклигида мен, Маҳмуд Ғазнавий келиб юртимизни босиб олмасайди, деб кўрқар эдим, энди кўрқмайман. Ё у енгади, ёки мен. Мен зафар қозонсам, бутун дунё, илгари юз подшони енгган Маҳмуд хотин кишидан енгилбдур, дейди, Агар у ғолиб келса, шундай улуғ подшо хотин кишини енгиб, фатхнома ёздирибдур, деб таъна қилғай. Бу султон учун шон-шавкат эмас, шу сабабдан ҳукмдорингиз мен билан жанг қилмайдур!".

Бу жавоб Маҳмуд Ғазнавийнинг иззат-нафсига қаттиқ тегди ва Сайида тириклигида унинг юртига даҳл қилмади. Сайида мамлакатни беҳавотир идора қилаверди, бироқ узоққа бормай, бошқа бир ташвиш уни кемира бошлади. Ўғли Маждуддавла балоғат ёшига етгандан кейин ҳам эс-хушини йиғиштириб олмади. Бўйи чўзилиб мўйлаб сабз урган бўлса-да, унинг болалиги қолмади.

Маждуддавла овқатни танлаб ер, доимо канизаклар билан кувлашиб ўйнаб юрар, давлат ишларига қизикмас эди. Икки-уч йилдан кейин ўйин-кулги, бемехнат ҳаёт, шоҳона маишат кўнглига

ура бошлади. Созанда-ю навозандаларнинг ҳам савти унга ёқмас, хушрўй раққосалар ҳам ўйин тушиб уни овута олмас эдилар. Шаҳзода якка ўзи сарой боғини айланадиган, ўзи билан ўзи гаплашадиган бўлиб қолди. Онаизор:

"Болам, нега мунча юрасан, ўтириб дам олсангчи", — деди, у: "Ўтиргандан ётган яхши, ётгандан ўлган яхши демак истайсиз, ростдан ҳам ҳаётдан ўлим афзал", — деб валдирар эди. Чақирилган табиблар, шаҳзода молихулё¹³ касалига йўликмиш, деб уни турлитуман дорилар билан даволай бошладилар. Бироқ ҳеч қандай доридармон унга қор қилмади. Сайида ибн Синонинг дарагини эшитиб, жиловдорини ясоғлиқ от билан у истиқомат қилган карвонсаройга юборди. Шаҳзоданинг касалидан хабардор бўлган улўғ ҳаким саройдан таклифнома келишини кутар эди. Шу сабабдан иккиланмай ялтироқ тўнли ёш мулозимни яхши қарши олди, эғнига бухороча олача тўнини, бошига кўк салласини ўраб отга минди ва олдига тушиб тез-тез юриб кетаётган жиловдор орқасидан отини ҳайдаб кета берди. Тоғ этагидаги саройнинг нақшинкор қатта дар-возасидан кимхоб ва парча тўнли мулозим, аён ва акобирлар гердайиб кириб, чиқиб турар эдилар. Улўғ ҳаким дарвоза олдида эгардан тушиб отни посбонга берди, шу пайт ялтироқ тўнли бир кибор таъзим қилиб уни ичкарига бошлади.

Саломхонада фил суягидан ишланган безакли тахтда қимматбаҳо либосига дуру гавҳар қадалган малика виқор билан ўтирар эди. Етти қадам берида тўхтаб таъзим қилган ибн Синога кулимсираб:

— Хуш келибсиз, сафо келибсиз, сиздек улўғ ҳакимнинг пойтахтимизга ташриф буюришидан беҳад хурсандман, — деди. Тумтароғли гаплардан кейин у ўз дардини изҳор қила бошлади. — Бизни бул ғамдан қутқаринг, ўзингиз ҳам марҳаматимиздан баҳраманд бўлғайсиз.

Олтмишга бориб қолган бўлса-да, ҳуснини унча йўқотмаган, кулоқлари ва томоғини кашмирий рўмол билан ўраб олган йўғон гавдали маликага қараб:

— Э, саодатли маликаий замон, — деди қўлини кўксига қўйган

¹³ Молихулё - Меланхолия

ибн Сино, — ноумид бўлманг. Дард бор ерда даво ҳам бор, тадорикини қилурмиз, иншоолло, шахзода шифо топиб, чироғингиз аввалгидан ҳам равшанроқ ёна бошлар...

Қабул маросими тугагандан сўнг табиб беморни кўриш истагини билдирди.

Маждуддавла мўйлаб кўйган, узун бўйли, ориқ, пешонаси тиришган, сусткаш йигит эди. У шифокор билан истар-истамас сўрашиб, саволларига тўнғитлаб жавоб берди. Ибн Сино ҳам такаллуфни йиғиштириб қўйди, уни тўшакка ётқизди-да, томирини ушлади, бежо кўзларига тикилиб, тилини чиқаришни буюрди, қорнига панжасини кўйиб уриб кўрди. Кейин уни ўрнидан турғазиб, кўлига дори берди, эрта билан янги соғилган сут ичиб туришни тавсия этди.

Бироқ шахзода сут ичишни ҳам, дори истеъмол қилишни ҳам истамас эди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин ибн Сино малика ҳузурига кириб, шахзодани дори-дармонлар билан тузатиб бўлмаслигини айтди.

— Сиздек ҳокими ҳозикдан бул гапни кутмаган эдим, наҳотки бир илож тополмасангиз? — деди малика ковоғини солиб. — Борган сари сафроси кўзиб, ёбоний одамга ўхшаб кетаётир ул. Ўзини осиб ўлдирмасайди, деб кўрқаман.

— Молихулё касалига дучор бўлган кишини даволашнинг яна бир усули бор. Унга ажалнинг даҳшатли башарасини узокдан кўрсатиб қўймоқ керак, шундагина ул ҳаёт гулшанининг гўзаллигини ҳис эта бошлар...

— Агар шул гапни сиздан бошқа одамдан эшитсам, омон қўймас эдим, — деди Сайида кўзларини чакнатиб. — Тезроқ, айтинг, қандай усул қўлламоқчисиз?

Ибн Сино кечаси билан ўйлаб чиққан нарсаларини гапириб берган эди, маликанинг ранги ўчиб кетиб:

— Йўқ, — деб юборди, — агар кўрқиб юраги қинидан чиқиб кетса-я? Оқибатини ўйладингизми?

— Шахзода кўрқоқ йигитлардан эмас. Эшитишимча, кураш тушиш, мушт уришни яхши билар экан. Хавотир олманг, ул жанобнинг бир туки тўкилса, мен жавобгар.

— Агар бошқа илож тополмаган бўлсангиз, на қилурмиз, — малика илжайиб қўйди. — Ахир, бул масхарабозлик-ку. Сиз ҳеч табибнинг ақлига келмайдурган кулгили усулларни ўйлаб топибсиз. На қилсангиз майли, сизга ижозат.

* * *

Бир куни кеч пайтида Маждуддавла одати бўйича тоғ ёнбағридаги сарой бағрида якка ўзи сайр қилиб, ҳаётнинг жирканч ва бебақолиги, ўлимнинг абадийлиги тўғрисида хаёл суриб юрар эди. У юқорига кўтарилиб, барглари катта-катта, сершоҳ эман дарахти олдида тўхтади, қайси бир шохига арқон ташлаб, ўзимни оссам экан, деб ўйлаётган маҳалда қаёқдандир бир йигит орқасидан келиб қўлини қайирди, унинг шериги — юзи ниқобли пакана йигит рўпарасидан келиб, шаҳзоданинг бўйнига сиртмоқ ташлади-да, арқоннинг учини торта бошлади

— Тезроқ бўл... Ўлдириб қўлидаги гавҳар кўзли узугини олғаймиз, белидаги олтин камарини ҳам... — деди ғўлдираб шериги.

Додлаб ёрдамга чақиришга шаҳзоданинг иззат-нафси йўл қўймас эди. У бир ижирғаниб қўлини чиқариб олди-да, олдинга ташланиб, арқон учини тортиб турган йигитни бир тепиб йиқитди, бўйнидаги сиртмоқни олиб ташлаб, унинг шеригига ташланди.

Бир дақиқалик олишувдан кейин "қароқчилар" аранг қочиб қутулишди.

Маждуддавла ҳарсиллаб, жияги сўқилган олача ипак тўнини тўғрилади-да, чангини қоқиб орқага қайтди. Қўрқув аралаш ғазабдан дағ-дағ титрар, соқчисиз, қуролсиз сайрга чиққанига ўқинар эди. Кўшикка қайтиб келгандан кейин кийим-бошини алмаштириб, ювиниб олдию хонайи хосига кириб қарс урди. Икки бук-илиб келган мулозимига ғалат овоз билан:

— Шаробдорга айт, бир пиёла май келтирсин! — деб буйруқ берди. Икки култум шароби нобдан кейин ҳаёт унинг кўзига камалакдек ранг-баранг ва гўзал кўрина бошлади.

Ўғлининг саргузаштидан хабардор бўлган Сайида унинг кўзларида ҳаёт шами порлаб, юзи ёришганини кўргач, беҳад хурсанд бўлди, лекин ҳеч нарса бўлмагандек, сиполикни қўлдан бермай

бошини баланд кўтариб қовоғи солиғлигича юраверди.

Сайиданинг ўғлини даволаб обрў қозонган ибн Синога илму фан ишлари билан шуғулланиш учун имконият эшиклари кенг очилди. Дардига шифо топган одамлар ҳар қадамда унга миннатдорчилик билдирар, бу эса унинг кучига куч қўшар эди. Шунга қарамай у мағрурланиб кетмас, камтарликни қўлдан бермас эди.

Бир куни Абу Убайд устодининг хонасига кирганда у ҳар кундагидек хонтахта ёнида ўтириб, бир нарсаларни ёзаётган эди.

— Э, Жузжоний, яхши келдингиз, — деди у саломга алик олиб, ишини давом эттирар экан, — ҳозир мен сизни ўйлаб турган эдим. Иним Маҳмудга мактуб ёзаётирман. Ўзингизга маълум, дунёвий илму фан билан шуғулланувчи олимлар, жумладан бизнинг қариндош-уруғлар, таниш-билишлар Бухородан кетиб қолганлар. Иним она шахрида мусофирга ўхшаб қолган бўлса керак. На қилур ул ерда бўйнини қисиб юриб! Келсин бизнинг ҳузуримизга, роҳат кўрсин!

— Рост айтасиз, сиздек оғаси турган шаҳарга келиб роҳат кўрсин. Хатни ёзиб бўлиб менга беринг, эртага Бухорога кетаётган таниш бир савдогардан бериб юборай.

— Худди кўнглимдаги гапни айтдингиз, ниятимиз бир жойдан чиқди. Мен ҳозир... тамомлаб, тумор қилиб ўрайман-да, қўлингизга тутқазаман.

Жузжоний устодининг бирданига икки ишни қила олишига, у билан гаплашиб туриб, хат ёзаётганига таажжубланиб қараб қолди. Кейин мактубни олиб, хурсанд бўлганича кўчага чиқиб кетди.

* * *

— Бухородан чиқиб келганим учун минг қатла шукур, — деди Маҳмуд оғасига нафасини яқинлаштириб. — Она юртимиз биддъат тузоғига илиниб қолди. Ҳар қадамда муллолар менинг исмоилия мазҳабида эканлигимни юзимга солиб: "Оғанг кофир, сен шиа мазҳабидаги мурдор кишидирсан!" — деб дағдаға қилур эдилар. Рухимда адоват уруғлари томир ёйиб келаётганида ғзабимни ютиб Бухородан чиқиб кетдим. Бул ерга келиб эркинликнинг лаззатини ҳис этаётирман.

Дастурхонга фотиҳа ўкилиб, меҳмонлар чиқиб кетганларидан

кейин ака-ука ёлғиз қолиб, ҳасратлашиб ўтирар эдилар.

— Қаерда бўлсанг ҳам тилингни тийиб юр, ҳамма билан тотув яшаб бўлмайду, — деди ибн Сино укасига тикилиб.

— Мендан хавотир олманг оға, аччиғ-чучукни тотиб, кўзим очилиб қолган. Такдирга тан бериб, ҳаётнинг синовларига бардош бермоққа ўрганиб қолганман.

Маҳмуд гапга чечан бўлса ҳам, илм-фаннинг ҳеч бир соҳасида чуқур маълумоти йўқ, ғайратсиз бўлгани учун миясига қадалган билим уруғлари ўсиб, сермахсул дарахтга айланмаган эди. Шундай бўлса ҳам, ибн Сино инисини севар, ҳозир унинг илиқ нафаси юрагига тўпланган ғам-ғуссаларни учириб кетгандай бўлар эди.

ҲАМАДОН САФАРИ

I

Рай шаҳри тоғ ёнбағрига жойлашган, икклими мўтадил гўзал шаҳар, лекин баъзан боди сабо шамол томондан эсганда, Димованд чўққисидан чиқиб турган дуд шаҳарга тарқалиб хавони бузиб, ҳаммани безовта қилар эди. Худди шунингдек Маҳмуд Ғазнавий ҳукм сурган салтанат саҳросидан эса бошлаган совуқ шамол каттадан-кичикни саросимага солиб қўйди.

Бир кун ибн Сино ўз уйида хонтахта ёнида ишлаб ўтирган пайтда сарой хизматкори келиб таъзим қилди-да:

—Маликаий олийшон сизни ўз хузурларига чорлаётирлар, — деди.

"Нима ҳодиса юз берди экан? Нега бемаҳалда унга керак бўлиб қолдим?" — деб ўйлади олим ўрнидан турар экан. Дарҳол қимматбаҳо йўл-йўл чопонини кийиб, бошига кўк салласини ўради-да, кўчага чиқди. Эшик олдида маликанинг жиловдори эгарлоғлик арабий отни кўндаланг қилиб турарди.

- Хизматларига тайёрман, эй маликаий замон,— деди Абу Али саломхонага кириб, таъзим-тавозе қоидаларини бажо келтиргандан сўнг.

Сайида гапни чўзиб ўтирмай дарҳол мақсадга кўчди. Султон

Маҳмуд Ғазнавий вакилини юбориб ундан ўз номига хутба ўқитишни, бож-хирож тўлаб туришни талаб этаётганини баён этиб:

— Золимнинг қўлига тушмаслик учун тинчроқ бир ерга бориб, бошпана топганингиз маъқул, — деди. — Жанобингиздан кўп яхшиликлар кўрдим, шул сабабдан сизни ахтартириб юрган султон қўлига тушишингизни истамайман. Дарҳол отланиб, Ҳамадон сари йўл олинг. Мен ул диёрнинг ҳукмдори — катта ўғлим Шамсуддавллага хат ёзиб берай. Аминманки, сизни ул бажону дил қабул қилиб олғай.

II

Тонг пайтида устод билан шогирд юқларини от-ешакларга ортиб йўлга тушишди. Рай билан Ҳамадон ораси тоғли йўл, доvonлар унча баланд эмас, йўл қиш ва эрта баҳор пайтидагина хатарли бўлиб, қор кўчкинлари йўловчиларни босиб қолади, лекин ёз ойлари от ва эшаклар устларидаги юқлари билан бу доvonлардан қийналмай ошиб ўтаверади.

Йўловчилар уч кундан кейин Кўшкак доvони остига бориб етишди, от-ешаклар устидан юқларини тушириб, уларни ўтга қўйиб юборишди-да, шарақлаб оқиб ётган сой бўйига, сербарг эман дарахти соясига жой солишди. Бир оз ўтириб дам олганларидан кейин Абу Убайд билан Маҳмуд овқат пишириш учун эманзорга ўтин тергани кетишди. Орадан ўн-ўн беш дақиқа ўтмай бир кучоқ шох-шабба кўтариб келаётганда умрида учратмаган бир нарсани кўрган кишидай кўзларини катта очиб, турган жойида қотиб қол-ди. Ўтгиз беш ёшга қадам қўйган, илм-маърифат чўққисини эгаллаган баобрў устоди худди ёш боладай ўз сояси билан олишаётган эди. У орқасини офтобга ўгириб, бўйи ўзи билан тенг кўланкасига бирдан ташланар, ўнг қўли билан унинг бўйнидан бўғиб олишга уринар эди, лекин қўли соясининг бўйинига эмас, белига бориб тушарди. Кейин қоматини ростлаб сўл қўли билан шу ҳаракатни такрорлар эди. Беш-олти маротаба уриниб, нафасини ростлади-да, сув бўйидаги теракни гоҳ ўнг оёғи билан, гоҳ сўл оёғи билан тепа бошлади. Сўнгра латтага ўралган иккита жуволдизни ердан олиб, иккаласини теракка санчди ва зудлик билан ўнг томондагисини сўл қўли билан, сўл томондагисини

ўнг қўли билан суғуриб олди. Шу зайлда жуволдизларнинг жойини тез-тез алмаштириб турди. Бу машқлардан сўнг чуқур-чуқур нафас олди-да, икки оёғини бирлаштириб туриб, олға бир қадам, орқага бир қадам ташлаб сакрай бошлади.

"Е, бадантарбия! Тез-тез юриш, найза отиш, кураш, мушт уриш каби машқлар тўғрисида менга гапирган эдилар, — деб ўйлади Абу Убайд, — лекин соя билан олишиш, жуволдиз санчиш тўғрисида оғиз очмаган эдилар-ку! Бу янги машқ турларини кейин ўйлаб топган бўлсалар керак.

Абу Али эса нафасини ростлаб, эман дарахти остидан шарақлаб оқаётган сойда ювина бошлади. Абу Убайд кучоғидаги ўтинни ерга қўйиб, тошлардан ўчоқ ясадида, устига декча ўрнатди.

Маҳмуд эса шамшод, қайин, чинор дарахтлари билан қопланган, ўртасидан сой оқиб ўтган водийнинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб, чўпчак теришни ҳам унутиб қўйди. Ҳаво муаттар, офтоб нурида товланаётган ранг-баранг гуллар устида капалаклар айланиб юрар, тоғ асаларилари уларнинг болини сўрар, дарахтлар эса бир-бирлари билан шивирлашиб, аста бош чайқаб қўяр эдилар.

Узоқда тизза бўйи ўт ичида турган кийик атрофини томоша қилаётган одамга шубҳа билан қараб бурун катакларини керди-да, пишқириб дарахтлар орасига кириб кетди. "Қўлимда ўқ-ёй бўлганда ҳам отмас эдим бу гўзал жониворни, — деб ўйлади Маҳмуд кийикка завқ билан қараб. — Ўзининг қисқа умрини шу хушманзара водийда тинчгина ўтказсин, эркинликдан маҳрум бўлмасин".

У озроқ ўтин териб ҳамроҳлари ёнига келганда декчада шўрва биқирлаб қайнаётган эди.

III

Ҳамадон Райга нисбатан кичикроқ шаҳар бўлса ҳам, карвонсаройлари кўп, савдо-сотик, ҳунармандчилик тараққий қилган шаҳар. У баланд кўрғон билан ўралган бўлиб, ичкарига тўртта темир дарвозадан кирилар эди.

— Ибн Сино, Абу Убайд, Маҳмуд шаҳарнинг ўртасидан оқиб ўтадиган Муродбексой қирғоғидаги. катта карвонсаройга тушишди,

уловларни сайисга топшириб, юкларини хужрага жойлаганларидан кейин сойга тушиб юз-қўлларини ювишди.

— Баҳаво, салқин шаҳар экан. Саратон ойида ҳам одам терламайди-я! — деди Абу Убайд белбоғи билан қорача, юмалок юзини артар экан.

— Ҳа, — деди устод, белбоғини боғлаб туриб.— Райга нисбатан бул шаҳар анча баланд ерга жойлашган, теварак-атрофи тоғ; иқлими мўтадил.

— Шамсуддавла диний ва дунёвий илмлардан хабардор, ўзини маърифат ҳомийси деб билган ҳукмдор экан, илойим, бу ерда омадимиз келсин.

— Бахт-саодатнинг ҳам вақти-соати бор. Уринаверган киши бир кун эмас, бир кун мақсадига эришгай..

— Омин, — деди шогирд жон-дили билан. Шамсуддавла ёшлигида хусусий муаллимлардан араб тилини яхши ўрганиб олган, илми ҳикматдан хабардор, ғайратли ҳукмдор эди. Лекин иззат-нафси ҳаддан ташқари кучли бўлгани учун озгина ўткир гапни кўтара олмас, асабийлиги туфайли меъда касалига йўлиқиб, овқат ҳазм қилолмайдиган бўлиб қолган эди. Табиблар уни тузата олмай бошлари қотиб турган пайтда ибн Синодек табиби ҳозиқнинг ўз оёғи билан келиши яхшилик аломати деб топишди.

Сарой вазири ибн Синони саломхонага бошлаб олиб киришидан олдин қабул тартиби билан таништириб:

— Фуқаро зоти олийлари хузурларига кирганларида етти қадам берида тўхтаб, ер ўпадурлар, аммо олий мартабали аъёнлар, олимлар ерга бош қўйишдан озод қилинганлар, — деди.

"Ероннинг бир парча ерида ҳукмрон бўлган зот ўзини сомонийлардек катта тутар экан", — деб ўйлади ибн Сино бу гапни эшитиб ва тап тортмай саломхонага кириб таъзим қилди. Қимматбаҳо жавоҳирлар билан безатилган тахт устида қотмадан келган, ранги бир оз синиққан зарчопонли ҳукмдор виқор билан ўтирарди. Хонанинг икки томонида кимхоб, шоҳи атлас тўнлар кийиб, белларига олтин, кумуш камар боғлаган аъёнлар қўл қовуштириб турар эдилар.

Шамсуддавла Бухоро олачасидан тўн кийган, қирра бурун Абу Алига бир тикилиб, саломга алик олдида, уни ўз пойтахтида

кўрганлигидан мамнун эканлигини айтди.

Беш-олти дақиқали тантанали қабул маросими тугагандан кейин ўзини кўрсатиш учун уни ўз хужрайи хосига таклиф этди. Ибн Сино бетакаллуфлик билан ҳукмдорни оддий бемордек тўшакка ётқизиб, томирини ушлаб бош чайқади, кейин қорнига кўлини қўйиб, устидан уриб кўрди-да, ўрнидан турғизди.

— Энг олдин аъзойи баданингиз чиқитларини таҳлил қилиб, касалингиз нима эканлигини кейин айтаман, — деди.

Ертасига у Шамсуддавланинг қуланж деган дардга мубтало бўлганлигини, яъни ичагида яра пайдо бўлганлигини айтиб, шароб ичиш ва қалампир билан қовурилган гўшт ейиш мумкин эмаслигини уқтирди ва турли гиёҳларнинг уруғидан тайёрланган бир шиша дори тайёрлаб келганлигини маълум қилди.

IV

Кундан кунга соғайиб, тетикланиб бораётган ҳукмдор бўш вақтларида аллома билан турли мавзуларда суҳбатлашиб ўтирар, унинг ҳар томонлама, чуқур маълумот эгаси эканлигини кўриб ҳайрон қолар эди. Бир куни у гапни айлантириб, давлат арбобларининг қандай хусусиятларга эга бўлиши тўғрисида савол берди.

— Ҳар қандай одам ҳам вазир ёки ҳоким бўлолмайду, — деб жавоб қилди ибн Сино. — Ҳукумат арбоблари соғлом, ростгўй, сўзга уста, иродали бўлишлари керак. Ёлғончи, фирибгар, пул йиғиш пайида юрган порахўр амалдорларни ишдан бўшатиб юбориб, ўринларига фазилатли, зулмга ва бойлик орттиришга нафрат билан қаровчи одамларни топиб қўймоқ лозим.

Кейин у қишлоқ аҳолисининг юкини енгиллатиш, шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдо-сотик ишларини ривожлантириш тўғрисидаги фикрларини баён қилди.

Шамсуддавла молия ишларини тартибга солиш, муставфий-ҳисобчиларнинг ишларини тергаб туриш, порахўр амалдорларни ишдан четлатиб, ўринларига ҳалол одамларни қўйиш тўғрисида ҳаёл суларди. Узоқ мулоҳазалардан сўнг у ибн Синодек илми ҳисобни яхши биладиган, ҳалол, бойлик орттириш ниятида бўлмаган шахсни

хожаий бузрук — вазир қилиб олишга аҳд қилди.

Абу Али ҳам мамлакатни идора қилиш тўғрисидаги ғояларини ҳаётга татбиқ қилмоқчи эди, шу сабабдан Шамсуддавланинг таклифини дарров қабул қилди.

* * *

Сипоҳсолар Тоҷулмулк шаҳар ташқарисидаги боғига энг яқин дўстлари, муовинларини, шайхулислом ва ҳоказоларни таклиф этган эди. Қуюқ-қуюқ овқатдан сўнг дастурхонга фотиҳа ўқилгач, юз-кўзини соқол босган от юзли уй эгаси чап кўзини қисиб меҳмон-ларга шундай деди:

— Токайгача чидаб тургаймиз янги вазирнинг зулм ва тааддийларига! Зодагон амалдорларни, бизнинг ёр-биродарларимизни ишдан бўшатиб, ўринларига таги паст муллабаччалар, умри китоб устида ўтган олимларни қўймоқда, уч ойдан бери аскарлар маош олмайдилар, хазинадаги пул ариқ ва кориз қазиш, кўприк солишга сарфланаётир, саройда бизнинг сўзимиз ўтмай қолди. Зоти олийни ул бухоролик жодугарнинг фусунларидан қутқариб олмоқ керак...

Унинг узундан-узоқ нутқига сабрсизлик билан қулоқ солаётган шайхулислом мошбиринч соқолини чимдиб:

— Абу Алининг қилган ишлари шариатга ҳам мувофиқ эмас, — деди. — Ул шиа мазҳабидаги қишлоқ аҳлининг юқини энгил қилиб, заминдорларнинг даромад манбаларини қуритмоқда... Эшитишимча, Абу Алининг отаси шиа ва қарматларга яқин бўлган исмоилийлар мазҳабида экан.

— Ана кўрдингизми! — деб кўзларини ўйнатди муфти, — бас, шундоғ экан, ани ишдан четлатишни зоти олийдан талаб этмоқ керак...

Шу мажлисда ўтирган ёшгина бир зобит — шаҳарнинг энг мўтабар кишиларидан бири — Абу Саиднинг жияни ибн Синони огоҳлантириб, уни фалокатдан қутқариш кераклигини кўнглига тугиб қўйди. Бир неча ой отаси бетоб бўлиб қолганда табиби ҳозиқ уни даволаб, жонига ора кирган эди.

Ерталабки зиёфат вақтида Шамсуддавла мулозимларига қараб:

— Абу Али ҳар куни биз билан нонушта қилгувчи эди, негадир шул маҳалгача дараги йўқ, — деди-да, бир мулозимига юзланиб амр қилди: — Фаррошни юборинг, табибимизни дарҳол чорлаб келсин.

Жиякли олабайроқ шоҳи тўн кийган кўк саллалари мулозим бош эғиб кўчага чиқиб кетдию бир оздан сўнг қайтиб келиб:

— Саройни беҳисоб аскарлар ўраб олган, ҳеч кимни киритмаётирлар, — деди.

— Ёлғон! — деди ранги қув ўчган ҳукмдор мулозимига қараб.

— Рост! — деди гурс-гурс қадам ташлаб кирган қуролли сипоҳсолар, — мулозимингиз Мир Атоулло ёлғон айтмади. Бутун лашкар ва сипоҳийлар исён туғини кўтариб ҳузурингизга келди. Жанобларини сохта йўлга бошлаган вазир Абу Алини ишдан бўшатиб юбориб, жазосини беришни талаб этурмиз.

Тўрда зарбоф тўшак устида ўтирган Шамсуддавла бўзариб:

— Ҳой, нонкўр! — деб бақирди. — Сен бизнинг марҳаматимизга сазовор бўлдинг, неъматларимизни единг. Илтифотимиз соясида беҳисоб давлат ва мулк орттирдинг. Энди итоат ипини узиб, юзимизга оёқ қўймоқчимисан?

— Э, зоти олий, — деди Тожулмулк қўл қовуштириб. — Мен жанобларининг содиқ қулидурман, садоқат ипларини узганим йўқ. Биз хожайи бузрук лавозимини эгаллаган фирибгар Абу Алига қарши қурол кўтардик. Унинг тааддиси шул даражага етдиким, биз жонимиздан тўйиб, исён туғини кўтаришга мажбур бўлдик. Ул сеҳргарни бизнинг қўлимизга топширинг, жазосини берайлик...

Зиёфатда ўтирганлар худди тил бириктиргандай сипоҳсоларнинг гапларини тасдиқлаб, ибн Синони дарҳол ишдан бўшатиб юборишни талаб этдилар. Ҳамма ақобир ва амалдорлар, лашкарбошилари бир ёқадан бош чиқарганларини кўриб ҳукмдор шаштидан тушди. У чуқур мулоҳазага ботган кишидек, чап қўли билан тиришган пешонасини чангаллаганича ўйга толди. Атрофини ўраб олган исёнчилар унинг оқариб кетган чўзинчоқ юзига қараб, нима ҳукм чиқаришини кутиб турдилар.

"Ҳозирча исён туғини кўтариб келган бу бебошларнинг гапига

кўнишдан бошқа илож йўқ. Кейин ораларига нифоқ солиб, яна уларни жиловлаб оларман", — деб ўйлади у ва ёнидаги котибига юзланиб:

— Абу Али ибн Синони хожайи бузруклик мансабидан бўшатиб, ўрнига Абу Жаъфар Муҳаммадни тайинлаганимиз тўғрисида фармони олий ҳозирланг! — деб буйруқ берди. Аъёнлар енгил нафас олиб, бир-бирларига кулиб қараб кўйдилар.

* * *

Абу Убайд устодининг кўлёмаларини рўмолга тугиб турган пайтда совут кийган бир зобит кириб:

— Ҳой Абу Али, яхшиликча таслим бўлинг! — деб дўриллади.

— Уйда йўқлар, эрта билан чиқиб кетганларича қайтиб келганлари йўқ, — деб жаёб қилди ранги ўчиб кетган Абу Убайд.

— Ёлғон айтасан, бир ерда яшириниб ётгандир устодинг.

Унинг аскарлари ҳамма хоналарни титкилаб уй эгасини тополмадилар.

— Қайга кетди, айт, — деб ўдағайлади зобит, ҳамон ўз иши билан машғул бўлган содиқ шогирднинг тепасига келиб.

Шу пайт нариги хонадан бир-бирлари билан оишаётган одамларнинг шов-шуви: "Мана, бу ерда экан, ушладик", — деган овози эшитилди. Хонама-хона алломани излаб юрган аскарлар ўрнидан тураётган Маҳмудни Абу Али деб ўйлаб, кўлига кишан солмоқчи бўлдилар. Хонага югуриб кирган зобит билан Абу Убайд кўзлари қинидан чиқиб кетаёзган, муштини дўлайтирган Маҳмудни кўрдилар.

— Ўзингизни босинг, ғазаб кўзиганда уни жиловлаб олмаган кишининг бошига фалокат келадур, — деди Абу Убайд унга ёлвориб. Сўнгра уёқ-буёқларини титкилаётган аскарларга қараб сўзида давом этди: — Сизлар адашибсизлар, бул киши Шайхурраис эмас, уларнинг иниларидир..

— Рост, — деб унинг сўзини тасдиқлади зобит. — Бу одам Абу Алининг иниси Маҳмуддур, мен танайман, аммо шакл-шамоиلى оғасиникига ўхшайдур. Шу сабабдан адашган бўлсангиз керак. — У Абу Убайдга юзланиб ўдағайлади: — Шайх қаерда, айт!

— Билмайман!

— Айтмасангизлар, уйингизни ғорат қилурмиз! Унинг амри билан аскарлар алломанинг уйидаги қимматбаҳо гиламлар, тилла, қумуш асбоблар, идиш-товокларни йиғиштириб ола бошладилар.

Тонг пайтида Ҳамадоннинг энг мў`табар уламоларидан Абу Саид Ноҳийнинг бир хизматкори ибн Синонинг уйига келиб, воқеадан хабардор қилган ва уни хўжасининг уйига бошлаб келган эди. Ёши етмишдан ошган Абу Саид алломани эски қадрдон дўстидек қабул қилиб, унга уйдан алоҳида хона ажратиб берди. У ҳукмдорлар таъқиби остидаги бу бегуноҳ улуғ одамни ўз ҳимояси остига олганидан беҳад хурсанд бўлар, бўш вақтларида у билан суҳбатлашиб ўтирар эди.

Ибн Сино "Китоби ашшифо" номли буюк асарини шу ерда тугатиш ниятида эди. Бир ҳисобда шу мо`табар одамнинг уйида беркиниб ётганидан, ишлаш учун имконият топганидан у хурсанд, уй эгаси эса меҳмоннинг ишлаб чарчамаганига ҳайрон бўлар эди.

Завқ-шавқ билан ишлаган ҳакими ҳозиқ вақтнинг қандай ўтганини билмас, касали кундан-кунга кучайиб бораётган Шамсуддавлага эса, орадан ўтган бир йил асрдек туюлар эди. У фақат улуғ табиби ҳозиққа ишонар, шу сабабдан бошқа табибларнинг берган дори-дармонлари унга қор қилмас эди.

— Абу Алини топинг, бўлмаса бу дарди бедаводан ўламан, — деди у қорнини чангаллаб.

Сарой амалдорлари ваҳимага тушиб, ибн Синони ахтара бошладилар. Абу Убайд билан Маҳмуд шаҳардан чиқиб кетган эдилар.

Бир куни Абу Саид меҳмонини аҳволдан хабардор қилиб:

— Сизни уйма-уй ахтараётирлар, агар менинг уйимдан топсалар, ишим хароб,— деб қолди.

— Жанобларидан шунча яхшилик кўрдим, энди ёмонлик қилмай, ўз оёғим билан ўшал даргоҳга борай, — деди аллома ўрнидан туриб.

VI

Ибн Сино кийиниб, бошига кўк салласини ўради-да, дадил қадам ташлаганича кўчага чиқиб сарой томон йўл олди. Дарвозабон ҳам,

ичкаридан чиқиб келаётган кимхоб, шойи тўнли мулозимлар ҳам уни кўргач, салом беришни унутиб, турган жойларида қотиб қолдилар. Ибн Сино улар билан саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашди.

— Бемор тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келур, — деди хужрайи хосда зарбоф тўшак устида ўтирган ҳукмдор, сарой вазири билан бирга кириб таъзим қилган ибн Синога. — Қани, ўтирсинлар. Аввало шуни айтайки, сизга нисбатан адолатсизлик қилдик. Мана, энди йўл қўйилган хатоларнинг фожиасини бошимиздан кечирмоқдамиз. Шул сабабдан сиздан узр сўраймиз. Сиз тақдирнинг синовларига бардош бериб келган мард одамсиз. Келинг, ўтган ишларни унутинг, марҳаматимиздан фойдаланиб янги ва янги китоблар ёзинг, маърифат уруғларини сочинг.

Ибн Сино таъзим қилиб унинг узрини қабул қилганини билдирди-да, яқинроқ бориб томирини ушлаб кўрди.

"У энди қирқ ёшга қадам қўйган бўлса ҳам, чаккалари оқариб, кўзларининг атрофини ажин босипти, — деб ўйлади Шамсуддавла. — Беркиниб ётган жойида жонини аямай ишлаган бўлса керак, лекин руҳи сўнмаган, кўзларида ғайрат, ақл-заковат нури порлаб турипти".

Табиби ҳозик эса ранги сарғайиб кетган беморга тикилиб: "Арзимаган нарсага хуноб бўлиш, ичкиликни меъеридан ошиқ ичиш натижаси бу", — деб ўйлади ва ўз фикрларини ётиғи билан баён қилди.

— Рост, — деб унинг гапини тасдиқлади Шамсуддавла. — Ўзингизга маълум, бошимга оғир кунлар тушди, дунёнинг ташвишларини унутиш учун майга ёпишиб олдим. Сиз ёнимда бўлсангиз, иншоолло, менга шифо эшигини очиб берурсиз.

Ёнида қоматини тик тутиб ўтирган кенг пешонали ҳакимнинг важоҳатига қараб, унинг қўлидан даво топишига ишонч ҳосил қилди.

Орадан бир ҳафта ўтмай сарой аҳли ҳукмдорнинг ранги тозариб, ўзи тетиклашиб қолганини кўргач, ёқаларини ушлаб: "Бул табибда бир гап бор, у жодугар", — дейишарди.

Бир куни ибн Сино ҳукмдори кўргани борганда:

— Яна мамлакат жиловини қўлга олинг, яна хожайи бузрук бўлинг, — деди у.

— Киши бир ишни икки мартаба синамаслиги керак, — деди ибн

Сино сочларига оқ оралаган ҳукмдорга тик қараб.

— Кўркманг. Мен нобоп амалдорларни ишдан четлатиб, ўринларига бошқа бировларни қўйдим. Сарой вазири ҳам, бош муставфий — хазинадор ҳам сизга хайрихоҳ одамлар. Тожулмулкни қўлимга ўргатиб олдим, Тожулисломнинг қишлоғини олиб берганимдан сўнг, ул нафси бузуқ мулло бўлган айикдек қўлимни ялайдурган бўлиб қолди. Сиз ундан кўркманг. Мавқеимни мустаҳкамлаб олганман, мен билан маслаҳатлашиб эҳтиёткорлик билан иш олиб борсангиз, фалокатга йўликмагайсиз!

"Хиёнат қилмаслигимни, хизматим учун ер-мулк талаб қилмаслигимни у яхши билади. Шу сабабдан менга қаттиқ ёпишиб олган", — деб ўйлади ибн Сино.

— Жанобларининг таклифларини қабул этмоқдан бошқа чора йўк, — деди у вазирлик лавозимини қабул қилишга розилик бериб.

VII

Аллома қурол кучи билан эмас, савдо-сотик, ҳунармандчилик ва зироатчиликни ривожлантириш орқали мамлакатни бойитиш керак, деган ақидасига риоя қилар эди. Кўни-қўшниларга ҳужум қилиб, ўлжа олиш пайида юрган аскарбошиларга унинг бу сиёсати қўл келмас эди.

"Бу ҳолда аскарларнинг нима кераги бор? Агар қилич-қалқон ишга ярамаса, жангчилар уларни ҳужрага осиб қўйиб, қўлларига шақилдоқ ва довул олишлари керак экан-да! Бўлмаган гап! Агар бойиб кетган қўшни амирларга ҳужум қилиб ўлжа олиб турилмаса, аскарлар ҳам, саркардалар ҳам жанг русумини унутиб қўядурлар-ку", — деб пўнғиллар эдилар саркардалар. Улар турли воситалар билан ҳукмдорни ўз йўлларига солишга урина бошладилар.

Бир куни Шамсуддавла ибн Синога:

— Менга ҳозирча эллик минг динор пул керак бўлиб қолди, — деди эътирозга йўл қўймайдиган оҳангда.

— Сизнинг ҳар бир фармонингизни бажо келтирмакка тайёрман, — деди ҳукмдорга эътироз қилишга ҳадди сиғмаган вазир, — ул ҳолда шифохона ва мадраса қурилишини тўхтатиб қўймоқ керак.

— Майли! Бекор ишга чақирилган деҳқонлар ўз жойларига

жўнатилсин, усталар дам олсинлар.

"Шунча маблағ нимага керак бўлиб қолди?" — дегандек, ибн Сино унинг ажин босган оппоқ юзига қараб қолди.

Шамсуддавла алломанинг кўнглидаги гапни топиб, қовоғини солди.

— Кўпдан буён муҳораба бўлмагани учун қиличлар занглаб, аскарлар жанговарлик хислатини йўқотмоқдалар. Олинган маълумотларга кўра қўшнимиз Кирмоншоҳ вилоятидаги Торим шаҳри амирнинг хазинаси тилло ва кумуш билан тўлган эмиш. Бир ҳамла билан ҳам бойлик орттирган, ҳам сизнинг сулҳпарварлик сиёсатингизга қарши бўлган сипоҳийларни тобеъ қилган бўлурмиз.

— Подшоҳнинг амри вожиб, — деди аллома сийқаси чиққан эски гапни ишлатишга мажбур бўлиб.

* * *

Шамсуддавла тишидан тирноғигача қуролланган қўшин олдида гижинглаб кетаётган арабий отининг жиловини тортиб борар, орқасидан саф тортиб келаётган отларнинг кишнашини, ўлжа талаб лашкарнинг ғовурини эшитиб кўнгли кўтарилар эди.

Тушга яқин этагидан булоқлар қайнаб чиқиб турган сердарахт тоғ ёнбағрига лашкаргоҳ қурилди. Ўртага тикилган ипак чодир ичида дам олиб ўтирган ҳукмдор бир товоқ-яхна гўшт келтирган мулозимига илжайиб:

— Энг аввал юракка қувват, белга мадор бағишлайдурган шаробнобдан келтир, — деди.

Унинг соғлиғига посбон бўлган табиби ҳозик пойтахтда қолган, энди у кўнглининг кўчасига келган хирслардан ўзини тиёлмас эди. Ғалаба қозонишга қаттиқ ишонган лашкарбошилар ҳам унга таассуб қилиб, хурсандчиликка берилдилар. Ҳолбуки, Торим амири ўзининг хуфялари орқали душманнинг қўшин тортиб келаётганидан хабар топиб, тайёргарлик кўриб қўйган, тоғ этагидаги қулай бир жойга лашкаргоҳ қуриб ёвнинг келишини кутар эди.

Ерта билан унинг аскарлари уфқдан бош кўтариб чиққан офтобга орқаларини ўгириб саф тортдилар. Карнай-сурнайлар аскарларнинг рухларини кўтариб мардлик кўрсатишга даъват этар эдилар.

Шовқин-сурон билан найзаларини отларининг қулоғига қўйиб, оёқларини узангиларга тираб учиб келаётган Ҳамадон сувориларининг олдинги сафи аввалдан қазиб, устига шох-шабба ташланган хандақларга қулаб туша бошладилар. Йиқилган отларнинг кишнаши, майиб бўлган отлиқларнинг инграши эшитилди. Иккинчи, учинчи қатордаги суворилар отларининг бошларини ён томонга бурдилар, уларнинг сафлари аралашиб кетди. Асосий кучлар тўқнашмасдан бурун рўй берган бу ҳодиса хужумчилар учун ёмон аломат эди. Икки томоннинг пиёда аскарлари урушиб турган пайтда Торим суворилари ён томондан бостириб келиб қолишди. Ҳамадон қўшини пала-партиш чекина бошлади.

Мағлубият ханжари кўксига санчилган Шамсуддавланинг эгар устида ўтиришга ҳам қуввати қолмаган эди. У отини мулозимига топшириб, шакли тобутга ўхшаган тахтиравонга чиқиб олди, тўрт барзанги йигит уни кўтариб жарлар, жилғалар, тепалар орқали пойтахт томон йўл олдилар. Ёнида бўлган табиблар уни ўлим чангалидан қутқаришга ҳаракат қилиб кўрдилар, бироқ уларнинг уринишлари бекор кетди. Шамсуддавла Ҳамадонга етмасдан йўлда қазо қилди. Уни дафн этишдан олдин аъён ва ақобирлар тўпланиб шаҳзода Самоуддавлани тахтга ўтирғизиб, бошига тож кийгиздилар.

ҚАМОҚДА

I

Тахтда керилиб ўтирган, чертса бетидан қон томадиган лўппи юзли ёш ҳукмдор ибн Синонинг қўлидан аризасини олиб ўқиди-да, қовоғини солиб:

. — Истеъфоларини қабул этмайман, бориб вазифангизни бажараверинг, — деди..

— Ялиниб-ёлвориб сўрайман: мени бул оғир вазифадан озод этсинлар. "Ал-қонуни фиттиб" номли асаримни тамомлаш ниятидаман.

— Яхшилиқни билмас экансиз, — деди Самоуддавла сўзини ўтказа олмагандан кейин. — Ҳамадон шаҳрида истеъдодли давлат

арбоблари қуриб қолгани йўқ. Боринг, чала қолган ишингизни битиринг!

Аллома чиқиб кетгандан кейин ҳукмдор Тоҷулмулкни чақиртирди.

— Афсуски, шундай тажрибали одам сизга хизмат қилмоқдан бош тортибдур, — деди мағлубиятдан кейин чап кўзи юмилиб қолган сипоҳсолар унинг гапини эшитиб. — Рост, ўзи ҳалол, серғайрат одам, шул қадар зийракки, муставфий-ҳисобчиларнинг дафтарларини бир кўздан кечиришдан хатоларини топадур, аммо кейинги вақтларда илмига мағрур бўлиб кибру ҳаво ҳосил қилди, улуғларни назар-писанд қилмай қўйди. Лекин бир асп юриш билан уни мот қилиш қийин эмас. Подшоҳнинг амрини вожиб деб билмаган одамнинг қай аҳволга тушувини ўз кўзи билан кўрсин!

Орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас у ҳукмдорнинг ҳузурига кириб таъзим қилди-да:

— Мана Абу Алининг хиёнатини исботловчи далил, — деди найча қилиб ўралган номани узатиб.

Зардўз чопони ялтираб турган Самоуддавла уни қўлга олиб:

— Мазмунини айтиб бера қолинг, очиб ўқиб ўтиришга тоқатим йўқ, — деди сабрсизлик билан.

— Абу Алининг уйида айёр бир кул бор, бизнинг хизматимизда, — деб ҳикоя қила кетди от юзли сипоҳсолар мийиғида кулиб, — ҳожасининг уйига ким келиб, ким кетиб тургани, нималар ҳақида сўзлашганлари тўғрисида бизга маълумот бериб турадур. У бир куни ҳожасининг номаълум бир одамга нома топшириб, кечаси уни Исфaxonга жўнатганидан бизни хабардор қилди. Мен дарҳол чаптаст сувориларимдан икки нафарини орқасидан югуртирдим. Улар ярим тунда чопарнинг орқасидан етиб бориб, қўлидан шул номани олиб изларига қайтубдирлар...

Тоҷулмулк нафасини ростлаб олди-да, унга савол назари билан қараб қолган ҳукмдорга таъзим қилиб, сўзини давом эттирди:

— Маълум бўлдики, Абу Али Ҳамадонда ишлаш учун имкон йўқлигидан шикоят қилиб, Алоуддавладан бошпана сўрабдур.

— Жиноятни жазосиз, қолдириб бўлмайдур. Узок муддат вазир бўлиб, ички аҳволимиздан хабардор бўлган бир шахс душманимиз

билан алоқа боғламоқчи бўладур-ку, биз қараб турурмизми? Абу Алини занжирбанд қилиб шаҳар қалъасига жўнатинг. Бир-икки йил зиндонда ётса, шира босган кўзлари очилар...

— Бош устига, — деди сипоҳсолар орқаси билан юриб чиқиб кетар экан.

II

Ҳамадон шаҳри ташқарисидаги қалъанинг бошлиғи Яқзон — ёши қайтган, сочлари оқарган бўлса-да, бардам, тетик чол эди. Алломанинг қўлларига кишан солиб олиб келганларида кўпни кўрган бу иродали одам довдираб, нима дейишини билмай қолди. Марҳум ҳукмдорнинг вазири, теварак-атрофга номи кетган улуғ табиби ҳозикни бу аҳволда кўришини хаёлига келтирмаган эди у. Алломага беихтиёр таъзим қилиб, уни бошлаб келган қуролли чоқар қўлидан қоғозни олди-да, ковоғини солиб:

— Сенга жавоб, — деди Яқзон, сўнгра олиймақом маҳбуснинг билагадаги кишанни ечиб олиб, унга ҳайрат аралаш қаради. — Сизни шул аҳволда кўриб ҳайратда қолдим. Подшоларга яқин бўлишнинг хатарли эканлиги тўғрисидаги мақол яна бир маротаба тасдиқланди. Эртага бошига нима тушишини ҳеч ким билмайдур. Ҳаммамиз тақдирнинг кўлида ўйинчокмиз. Ҳай, майли, бугундан бошлаб мен сизнинг хизматингиздаман. Юринг мен билан, сизга бир хужра кўрсатай.

У ибн Синони бошлаб, даричаси кун юриши томонга қараган каттагина бир хонага олиб кирди.

— Сизга кўрпа-тўшак келтириб берадурлар. Кундуз кунлари қалъа ҳовлисида истаганингизча истироҳат қилишингиз мумкин.

— Менга бир хонтахта ва пўстак ҳам керак. Шу хонада эртадан кечгача ўлтириб ишлайман. Асарим "Ал-қонуни фиттиб"ни шул ерда тамомламоқ ниятидаман. Эртага шогирдим менга қоғоз, қалам-довот келтиргусидур.

— Марҳамат, сиз шул қадар улуғ бир ишни тугалламоқчи бўлсангиз, мен ҳеч нарсамни аямайман.

Занжирбанд бўлиб қалъага жўнатилганда дунё кўзига қоронғи

бўлиб кетган Абу Али қалъадорнинг оғзидан бу гапни эшитиб бир оз ўзига келди.

Ертасига Маҳмуд билан бирга келган Абу Убайд дарвозахонада устоди қўлига буюмларни берди-ю, ўпкаси тўлиб кетиб, йиғлаб юборди.

— Нега хафа бўлаётирсиз, Жузжоний, — деди аллома кулимсираб. — Нодон ҳукмдорга вазир бўлгандан доно бир зиндончининг қўлида маҳбус бўлган минг маротаба аъло. Ул ерда вақтим игвогарлар макони бўлган серғавго саройда ўтар эди, бу ерда осуда, ишларимни охирига етказиш учун имконият бор.

— Бизни юпатиш учун шул гапларни айтаётирсиз, оға, — деди Маҳмуд хўрсиниб. — Ахир бу хўрлик-ку! Буи мусибатдан кутулишнинг ҳеч иложи йўқми?

— Тақдир билан олишиб бўлмайдур, ука, — деди ибн Сино майин овоз билан. — Мардлик ҳар қандай синовларга бардош бериш демакдир. Замон доим ўзгариб турадур, ҳатто инсон феъли ҳам. Сен мардлик кўрсатмоқчи бўлиб, бошимизга бир фалокат келтирма. Сабр қил, тасодиф бўрони бахт келтириши мумкин.

Маҳмуд уф тортиб қўйди. Бирпас уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирганларидан кейин хайрлашиб чиқиб кетишди.

Яқзон ибн Синонинг тинмасдан ишлаганига хайрон қолар: "Нега мунча жон койитмаса, кечалари ҳам шам ёқиб меҳнат қилади-я!" — деб ўйлар эди. Аллома эрта билан хонтахта ёнига ўтириб кун тикка келгунча ишлар, тушлиқдан кейин ташқарига чиқиб, ўрмонзор тоғлардан оқиб келган тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олар эди. Баъзан қалъадор бундай вақтларда унинг ёнига келиб суҳбатлашарди.

Бир куни у:

— Ҳеч китоб ўқиб ўтирганингизни кўрмадим, ёзганингиз ёзган, қаердан қайнаб чиқадуз шунча гаплар? — деб сўраб қолди.

— Қадимги юнон ҳақимларининг асарларини ўқийвериб ёд қилиб олганман, — деди ибн Сино киртайган кўзлари билан кулимсираб. — Дори-дармонлар, гиёҳларнинг номлари хотирамга михланиб қолган.

— Кошки эди сиздаги ҳофиза қувватнинг ўндан бири менда бўлса! — деб хитоб қилди қалъадор. — Минг-минглаб билим манбаларидан дурдоналар олиб чиқасиз. Сиз одам боласи қўлидан

келмайдурган ишларни қилмоққа мухтадирсиз. Худо беш юз йилда бир марта сиздек заковат эгасини яратишга қодир бўлса керак!

Ибн Сино ўз истеъдоди олдида тиз чўккан одамларни кўп учратган эди-ю, бундай мутаассиб мухлисга дуч келмаган эди. У ишлаб чарчаган пайтларида ўзини чалғитиб ором олиш учун бадий қисса ва ҳикоялар ёзар, фалсафий фикрларини бадий воситалар билан ифода қилишга уринарди. Бир куни Яқзон унинг хужрадан жилмайиб чиққанини кўриб деди:

— Ажойиб бир асар ёзиб хурсанд бўлганга ўхшайсиз.

— Топдингиз, сизга бағишлаб бир қисса ёздим. Номингиз мени илҳомлантирди. Ўзингиз биласиз. Яқзон — уйғоқ демак. Киши бедор маҳалидагина ўзини тирик ҳисоблаши мумкин, уйку ўлим билан баробардур. Қиссанинг номи "Ҳай, бинни Яқзон — Уйғоқ ўғли — тирик". Қулоқ солинг.

У ҳикояни ўқир экан, қалъадорнинг пешонаси тиришар, ҳеч нима тушунмагани кўзга ташланиб турар эди.

— Ростини айтсам, бул ҳикоянинг мағзини чақа олмадим. Ўнг томондаги ёмон дўст ким бўлди-ю, сўл томондагиси ким? Нега улар кишини йўлдан урадурлар? Саёҳат, қоронғилик, чашма ниманинг рамзи? Буларнинг мажозий маъноси бўлса керак?

— Топдингиз, ўнг томондаги қабиҳ ошно — қаҳру ғазаб, сўл томондагиси — шаҳват, олд томондагиси — эзмалик, бемаъни хаёлпарастлик. Уларга йўл қўйилса киши хароб бўладур. Ақл ўзининг душманлари бўлган бу ярамас ошноларни жиловлаб туриши, уларга эрк бермаслиги керак. Саёҳат — илм, кутб томондаги қоронғилик — нодонлик, чашма эса илмнинг рамзи.

— Энди тушундим. Ҳикояни менга беринг, уйда диққат билан ўқиб чиқиб, тубига етай.

— Ундай бўлса, манави қиссаларни ҳам ўқиб чиқинг, кейин ўз мулоҳазаларингизни айтарсиз, — деди аллома, ёнида турган бир даста қоғозни жуздонга — чармдан ясалган жилдга. жойлаб унга узатар экан..

Қалъадор хурсанд бўлиб жуздонни қўлтиқлаганича чиқиб кетди.

* * *

Кечаю кундуз мия иши билан машғул бўлган аллома вақтнинг қандай тез ўтаётганини сезмас эди. Офтоб неча маротаба қалъа устидан ўтиб ғарбга ботганини, ой неча карра янги бўлганини ҳисоблаб ўтиришга вақти йўқ, фикри-зикри улуғ асарини тезроқ тамомлаш билан банд эди. Бир куни у тушлиқдан кейин дам олгани ташқарига чиққанида узоқдан ноғора овози ва ҳайқириқларни эшитиб ҳайрон қолди. Қалъадаги аскарларнинг бир қисми ўқ отиш, бир қисми найза санчишни машқ қилаётган эдилар.

— Нима гап? — деб сўради ибн Сино ёнидан шошиб-пишиб ўтиб кетаётган аскарбошидан.

— Хабарлари йўқми? Исфахон лашкари устимизга бостириб келган. Тоғ ёнбағрида Жанг бўлаётир. Худо зафар берса, ёш ҳукмдоримиз Аллоуддавла устидан зафар қозонғайлар.

Ибн Сино бу воқеанинг нима билан тугабини фаҳмлаб шошганича ҳужрасига қайтди-да, қўлёмаларини тартибга солиб рўмолга боғлади. Энди ўтириб ишлашга қўли бормас, юраги озодликдан дарак бериб турар эди.

* * *

Қоронғи тушганида мағлубиятга учраган Самоуддавла бир қисм аскари билан қалъага кириб беркиниб олди. Унинг ранги ўчган, қони қочган, чехрасида ғзаб аралаш умидсизлик ифодаси кўзга ташланиб турар, қўли олтин камарига осилган кумуш дастали қиличининг кинида, ҳарсиллаб нафас олар эди.

— Юрсинлар, хонамга кириб ором олсинлар, — деди қалъадор таъзим қилиб. — Ноумид бўлманг, омад қуши яна қайтиб келиб, бошингизга қўнар...

— Тожулмулк қайда қолди? Асир тушдими ёинки жуфтагини ростладимикан? — деди кўзларини жавдиратиб, мағлуб бўлган ҳукмдор.

— Билмадим, ул бемаъни ва ақли ноқис одамдан ҳар нарсани кутиш мумкин. Торим амири билан бўлган жангда лаёқатсизлигин бир маротаба кўрсатган эди. Бугун қандай саркарда эканлиги маълум бўлди.

— Мен ёшлиқ қилиб улуғ хатога йўл қўйдим, унга ишондим. Ҳай, майли, отган ўқни қайтариб бўлмайдур, ҳали ҳам бўлса шул берк

қалъада душманга қаршилиқ кўрсатиб, хужумга ўтамыз. Шояд омадимиз ўнгидан келса...

Яқзон оқарган бошини қуйи солиб:

— Бизда бир ойга етар-етмас озуқа бор, холос. Ўн-ўн беш кун жанг қилиб, кейин Алоуддавла билан музокара бошласак! Агар сиз жанобларини тахтингизда қолдириб, маълум миқдорда бож-хирож билан қаноатланса... — деди.

Самоуддавла қалъадорнинг узундан-узоқ гапига диққат билан кулоқ солиб, ниҳоят унинг маслаҳатига киришга мажбур бўлди, кейин гапни бошқа ёққа буриб, ташвишларини унутишга уринди:

— Шайхурраисга нисбатан адолатсизлик қилдим. Шундай улуғ одамни занжирбанд қилиб қаматиб қўйдим-а! — деди хўрсиниб. — Ул кишини эрта билан озод қилиб юборинг, қилган ишимдан афсусланаётганимни ҳам айтинг..

— Бош устига, — деди қалъадор хурсанд бўлиб.

БАХТ ВА МУСИБАТ

Яқзон ибн Синога бир чокарини ҳамроҳ қилиб, қалъадан чиқариб юборди.

Ҳамадон Алоуддавла қўлига ўтган шаҳар осойишта, Самоуддавла эса қолган-қутган аскарлари билан қалъада беркиниб ётар эди.

Аллома шаҳарга кириб, сой бўйидаги данғиллама бир уй олдига келиб тўхтади. Чокарнинг елкасидаги хуржунни олиб, қўлига бир танга қистирди-да, унга жавоб бериб юборди. У узоқлашиб кўздан ғойиб бўлгандан сўнг дарвозанинг халқасини ушлаб тақиллатди. Ташқарисидаги гулзори атрофида айланиб юрган Абу Саид Ноҳий аста юриб келиб, дарвозанинг ўнг табақасидаги кичкина эшикни очдио оппоқ соқол билан қуршалган юзи ёришиб кетди.

— Э, келинг, келинг, қадамларига ҳасанот, — деди у саломга алиқ олгандан кейин. — Мен сиздан хавотир олиб юрган эдим. Ҳайтовур, соғ-саломат экансиз.

— Минг қатла шукур. Баъзан мусибат ҳам кишини бахт-омад эшиги олдига олиб келиб қўяр экан. Озодликда тўхтаб қолган ишим қамокда юришиб кетди, — деди аллома хуржундаги қўлёмаларга

ишора қилиб, .

— Буни қаранг-а, ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, деб бекорга айтмаган эканлар. Қани, ичкарига!

Ибн Сино бир неча кун бу меҳмондўст, хушфеъл одамнинг уйида ётиб, яна қўлига қалам олди, асарининг чала қолган ерларини тўлдирди. Бир куни кечқурун уй эгаси янгилик топиб келди.

— Иншооллох, урушдан қутулдик, — деди у кулимсираб. — Иккала ҳукмдор яраш битими тузубдурлар. Бож-хирож тўлаб туриш шарти билан Самоуддавла ўз ўрнида қолдирилибдур.

— Ундоғ бўлса, мен Ҳамадонда қолмайман,— деди ибн Сино хонтахта устидан қўлёмасини йиғиштириб жузвдонга солар экан, — меҳмондўстлигингиз учун раҳмат, энди менга жавоб берсалар. Қалхатнинг чангалига тушмаслик учун қанот қоқиб учиб кетсам.

Абу Саид уни олиб қололмаслигига кўзи етгандан кейин ижозат берди. Аллома уйига бориб, ҳамма нарса жойида эканлигини кўргач, хотиржам бўлиб шогирди ва укаси билан йўл ҳозирлигини кўра бошлади.

— Ишқилиб, сафаримиз бехатар, омадимиз ўнгидан келсин, худодан сўраганим шул, — деди устоди билан ёнма-ён кетаётган Абу Убайд отининг жиловини аста силтаб.

Улар паст-баланд довлонлардан ўтиб, тезоқар сойлардан кечиб, Араб Ироқи билан Хуросон ўртасидаги қатта қалъа бўлган Исфaxonга етиб келишди. Шаҳар дарвозасидан киришлари билан Алоуддавланнинг мулозимлари уларни тантана билан кутиб олдилар. Кимхоб чопон кийган, чамбар соқолли бир аъён баланд овоз билан:

— Хуш келибсиз, сафо келибсиз, э олимларнинг сардори! Қадамларига ҳасанот, — деб алломани қутлади. Ҳукмдорнинг бир чокари ибн Синога зар ёқали зарбоф тўн кийгизиб, кумуш юганли арабий отни кўндаланг қилди.

* * *

Қоп-қора соқолини қоматиға ярашадиган қилиб қирдирган ўрта ёшли, тўла юзли Алоуддавла тахт олдида ёйилган гилам устида ўтирар, чап томонига тиз чўккан алломага кўз қирини ташлаб қўйиб, унга кетма-кет савол берарди, давлатни бошқариш тўғрисидаги

фикрларини билмоқчи бўлар, унинг гапларини эшитиб маъқуллагандай, бош ирғатиб кўяр эди. — Бизнинг пойтахтимизга қадам ранжида қилганингиз яхши бўлди, — деди у кўксини кўтариб. — Сиз саройимизнинг беагаи бўласиз, атрофингизга илми ҳикматдан хабардор ёшларни тўплайсиз. Ҳафтада бир йиғилиб диний, илмий масалалар юзасидан мубоҳаса ва мунозара ўтказсак, сиз бул ишга бош бўлсангиз.

— Айни муддао. Мунозаралар вақтида кўп мушкул тугунлар ечилиб, ноаниқ масалалар ҳал этилгай, — деди аллома бошини кўтариб.

Шундан кейин саройда ҳар жумъа куни олимлар тўпланиб суҳбат ўтказадиган бўлдилар. Кўпинча Абу Убайд "Китоби аш-шифо"дан бир бобни ўқир, унга диққат билан қулоқ солиб ўтирган сомеълар тушунмаган ерларни сўрар эдилар. Ибн Сино саволларга жавоб бериб, қийин масалаларни ҳам осонгина тушунтирар эди. Шундан кейин мунозара бошланар эди.

Олимларнинг нима тўғрисида мубоҳаса қилаётганларини билишга қизиқиб қолган муфти Хожа Идрис ҳукмдорнинг руҳсати билан шундай мажлисларнинг бирида иштирок этди. Абу Убайд китобдан бир бобни ўқиб, нафасини ростлагандан кейин ҳар ёқдан саволлар ёғила бошлади.

— Аё, э, Шайхурраис, — деб ибн Синога мурожаат этди оппоқ соқолли, ўнг кўзи қизарган, қорни қатта муфти. — Сиз, моддий дунё абадий, ул тўрт унсур, яъни тупроқ, сув, ҳаво ва оловдан иборатдур, улар самовий жисмлар, офтоб ва юлдузлар таъсири остида бир-бирлари билан қўшиладурлар, ажраладурлар дебсизу, лекин бул ишлар худо амри билан бўлишини айтмабсиз.

Зар чопонли Алоуддавланинг ўнг томонида ўтирган ибн Сино муфтининг гапларига қулоқ солиб: "Мени кофир деб эълон қилмаса эди бу мутаассиб мулло", — деб ўйлади.

— Мен бунинкор этмайман, — деди ўнг кўзи ёшланиб турган рақибига тикилиб. — Мен коинот, яъни моддий дунё нури илоҳийдан пайдо бўлган, ул азалий ва абадийдур, деб айтганман. Моддий олам сабабият қонунига биноан ўзгариб, тараққий этиб бо-раверадур.

У қоматини тик тутиб, сомеъларнинг кўзларига бир-бир қараб,

ишонч билан гапирар эди. Нутқини тамомлаганда кўпчилик бараварига унинг фикрлари тўғри эканлигини тасдиқлади.

Хукмдор ҳам алломага хайрихоҳлик билан кулоқ солаётганини кўриб, муфтининг нафаси ичига тушиб кетди.

Мажлис тамом бўлиб, ҳамма тарқалгандан кейин кўча томон йўл олган Хожа Идрис ёнидаги малла тўнли мулозимига ўгирилиб:

— Ибн Синонинг таълимоти шариатга хилофдур, — деди негадир овозини пасайтириб. — Бизнинг ақидамизга биноан, худойи таоло: "Кун!" яъни "Пайдо бўл!" — дегандан сўнг коинот вужудга келган. Абу Али эса, яратувчи ҳам, яратилувчи ҳам азалий ва абадий деб, иккинчисини биринчисидан устун қўймоқчи бўладур. Афсуски, хукмдор ҳам унинг сўзларини маъқулламоқда. Шу сабабдан мен сукут сақладим. Кейинчалик уламолар Абу Алининг таълимоти дини исломга номувофиқ эканлигини исбот қилиб бергусидирлар. Ҳозирча жим юрган яхши.

* * *

Бир куни ибн Сино уйга кечикиброққелди, ошпази тайёрлаган овқатдан икки-уч қошиқ олиб, косани суриб қўйди-да, бир пиёла шароб келтиришни буюрди. Абу Убайд девондан хориб-чарчаб келган устоди ёнига ўтириб, унга савол назари билан қаради.

— Нимани сўрамоқчи бўлганингизни билиб турибман, — деди ибн Сино киртайган кўзларини унга тикиб. — Ишларингиз қалай, хукмдорнинг таклифини қабул қилдингизми? — деб сўрамоқчисиз. Бунга ҳам "ха", ҳам "йўқ" деб жавоб беришим мумкин. Алоуддавла ҳаддан ташқари мағрур ва иззат-нафси кучли хукмдор.

Шу сабабдан, ҳозирча маслаҳатчи сифатида иш бошлаб, вазирингиз билан девон мустафийларининг ишларини текшириб чиқсак, деб илтимос қилдим. "Майли, энг кераги хазина ишларини тартибга солишдир, кейин бир гап бўлар", — деб жавоб қилди Алоуддавла. Шундай қилиб, эҳтиёткорлик билан вазирилик мансабидан воз кечдим.,

— Яхши қилибсиз. Шу билан бирга ҳасад аҳлининг қўлларидан курулларини тортиб олибсиз, — деди Жузжоний хурсанд бўлиб.

Ибн Сино ҳар куни сахар туриб янги бошлаган асарини тезроқ тугаллашга уринар, нонуштадан кейин девонга бориб, ҳукумат

ишлари билан шуғулланарди. У ғаламис мустафий-ҳисобчиларнинг дафтарларини кўриб, жўрттага йўл қўйган хатоларини дарров топар, уларга нисбатан қаттиқ чора кўрар эди. Бир-икки йил ичида давлат ишлари тартибга тушди. Алоуддавла бундан жуда хурсанд эди.

Аллома баъзан ўз ишларига қаттиқ берилиб кетиб, сарой урф-одатларига риоя қилиш, ҳукмдорга нисбатан иззат-ҳурмат қодаларини бажо келтиришни унутиб қўяр эди. Бир куни бутун диққатини бир ерга тўплаб "Донишнома" деган асарини ёзаётган вақтда ҳукмдорнинг яқин мулозимларидан бири салом бериб кирди-да, кўлидаги зарбоф бўғчани кўрсатиб:

— Зоти шоҳоналари жанобларига кимматбаҳо совғалар юбордилар, — деди.

Аллома ўнг кўлида қалам, боши билан нариги хонага ишора қилди:

— Хизматкоримга бериб кетинг, кейин очиб кўрарман, ҳозир вақтим йўқ!

Лаб-дахани сўлжайиб кетган мулозим: "Шошмай тур, бу гапингни газак олдириб олий ҳазратнинг қулоқларига етказмасам, мен ҳам юрган эканман", — деб онт ичиб чиқиб кетди.

Кун ботгандан кейин ибн Сино умрида ҳеч кўрмаган нотаниш бир киши унинг уйига пусиб кириб:

— Дарҳол Исфaxonдан жўнаб кетинг, — деди паст овоз билан. — Алоуддавла ҳазратлари ғазабга келганлар. "Менинг тухфамни назар-писанд қилмаган одам ўлимга лойиқ", — деб айтдилар. Ҳозир чўбдорлар келиб, сизни олиб кетгусидурлар, дарҳол қочинг!

Подшонинг совғасини очиб кўришга улгурмаган аллома боши хавф остида қолганини пайқаб, қочишга ҳозирлик кўрди. Эгнига хизматкорининг тўнини кийиб, кўлига асо олди-да, шаҳардан чиқиб кетди. Йўлда савдогарлар карвонига қўшилиб шимол томон йўл олди.

ЯНГИ ШОГИРД

У бир вақтлар осуда ҳаёт кечирган Рай шаҳрига етиб келгандан кейин карвонсаройда дам олиб ўзига келди, нонуштадан сўнг, ул-бул харид қилгани бозор томон йўл олди. Атторлик растасига

кираверишда тахта устига дори-дармонларини ёйиб, ўз молларини мақтаб сотаётган ёш бир йигит унинг диққатини жалб қилди. У: "Келиб қолинг, Ҳалила, пирпирдароз, табошири аёло дорилари менда бор, Рай шаҳрида менга тенг келатурган табиб йўқ!" — деб вайсар эди. Одамлар бирин-кетин келиб, ўзларини кўрсатар, ундан дори олиб кетар эдилар. Бир оз-дан кейин чодрага ўралган бир жувон ёш табибнинг олдига келиб бир нима деди.

— Сиз ёш экансиз, мен ҳам. Билагингизни ушлаб томир кўриш мен учун ножоиз, — деди табиб қора кўзларини сузиб. — Қариқартанг бўлганимда ҳам майли эди. Сиз мундоғ қилинг, мана бу ипнинг учини билак томирингиз устига боғланг, мен унинг бир учини ушлаб, тебранишидан дардингизни топаман.

Ёш жувон чодра орасидан оппоқ қўлини чиқариб унинг айтганини қилди. Тахта устида чордана куриб ўтирган йигит ипнинг учини ушлаб туриб, қошларини чимирди-да:

— Бугун эрталаб қатиқ ичибсиз, — деди. — Уйингиз ҳам чуқурликда экан, зах экан. Қорнингизга сув тўпланибдур. Мана бу дорининг бир қошиғини ярим пиёла сувга эритиб, ҳар куни бир маротаба ичиб турсангиз, тузалиб кетасиз.

— Рост айтдингиз,— деди ёш аёл йигитнинг қўлидан дорини олиб. — Бугун эрталаб қатиқ ичган эдим, зах уйда тураман. На қилай, бошқа уйга кўчиб ўтишнинг иложи йўқ.

Табибнинг "каромати"дан таажжубланган аллома унинг олдига бориб:

— Беморнинг бугун қатиқ ичгани, унинг сойликда туришини қандай билдингиз? — деб сўради.

— Уйимга бориб меҳмоним бўлсангиз, шул саволга жавоб бергайман. Шакли шамоилингиздан жанобларини танидим. Сиз бухоролик машҳур табиби ҳозик Абу Али ибн Синодурсиз. Исфохон ҳукмдори дастидан қочиб келганингизни эшитган эдим.

Аллома бу йигитнинг ҳар нарсадан хабардорлиги, хушёрлигига қойил қолиб, унинг гапини тасдиқлади ва таклифини қабул қилди. \

— Ёш аёл чодра ичидан қўлини чиқариб, билагига ипнинг учини боғлаётганда яхудийларга хос қимматбахо матодан кўйлак кийганини ва этагига қатиқ юққанини кўриб қолдим, — деди йигит дастурхонга

фотиҳа ўқилгандан кейин, — мусавийлар Рай шахрининг четидаги чуқурликда яшайдурлар. Ипнинг тебранишидан унинг касалини, албатта, аниқлай олмадим. Мени кечиринг, устоз, бу беморларни алдаб пулини олиш учун ишлатилган найранг эди.

— Илми тиб алдамчилик ва пул топиш воситаси эмас. Табиб беморнинг мазҳаби, миллатига қарамай, унинг касалини топиши ва йўқолган соғлиғини тиклаш устида бош қотириши керак. Ўшал аёлга нима дори бердингиз?

— Майдаланган окбўр, унинг меъдага зарари йўқдур.

— Иккинчи бундай қилманг. Энг олдин назарий ва амалий илми тибни яхшилаб ўрганиб олинг.

— Менинг ҳам мақсадим шул. Сизнинг хизматингизда бўлиб, дори-дармон тайёрлашда ёрдамлашсам, хунарингизни ўргансам...

Алломага худди шундай зеҳнли, чакқон бир ёрдамчи етишмас эди. У кўзлари ўйнаб турган йигитга қараб: "Бошидан ёшлик ғурури кетмаган йигитга ўхшайди, — деб ўйлади. — Илму фан уни бамисоли аравага қўшилган отдек ювош қилиб кўяр. Энг муҳими — фаросатли экан".

Орадан кўп вақт ўтмай, ибн Синонинг қаердалигидан хабар топган Алоуддавла унинг хузурига бир мулозимни юбориб авф сўради ва яна пойтахтига қайтиб келишини илтимос қилди. Аллома янги шогирди билан Исфохон сари равона бўлди.

УМР ДАФТАРИНИНГ СЎНГГИ САҲИФАСИ

Ибн Сино пойтахтга етиб келгач, Алоуддавла уни иззат-ҳурмат билан қарши олиб, қимматбаҳо совғалар пешкаш қилди. Аллома ҳам ҳеч гап ўтмагандек, қочиб юрган маҳалда ёзган асари "Донишнома"ни унга бағишлади ва ҳукмдорнинг яқин маслаҳатчиси сифатида ишини давом эттирди.

Баъзан баҳор серёмғир келган йиллари тоғлардан ҳайқириб оқиб туша бошлаган селлар тинч оқиб келган дарёни кутуртириб юборади, дарё қирғоқдан чиқиб, экинзорларни пайҳон, қишлоқларни вайрон қила бошлайди.

Малика Сайида вафот этгач¹⁴, Маҳмуд Ғазнавий Рай шаҳрини босиб олиб, уни ўғли Масъудга совға қилдию Ҳамадон, Исфохон шаҳарлари, араб Ироқини фатҳ этишни унинг зиммасига юклади. Шу вақтдан бошлаб ибн Синонинг ҳам тинчлиги бузилиб, ҳаёти худди тўлқин устидаги қайикдек чайқалиб оқиб кетаверди.

Масъуд Исфохонни Жанг билан ишғол қилгандан кейин, бож-хирож тўлаб туриб, намоз жумъада хутбани отаси номига ўқитиш шарти билан Алоуддавлани ўз ўрнида қолдирди. Бироқ Маҳмуд Ғазнавий оламдан ўтгач, Исфохон ҳукмдори бир силкиниб, елкасидан итоат юкини ирғитиб ташлади-да, куч тўплаб, қўлдан кетган ерларини қайтариб ола бошлади. Унинг умри сафарларда ўтди, гоҳ ғалаба қозониб, гоҳ мағлубиятга учради. Ибн Сино ҳам унинг маслаҳатчиси сифатида кетидан эргашиб юришга мажбур эди. Бу дарбадар нотинч ҳаёт унинг соғлиғига футур етказди. Алоуддавла Исфохон билан Ҳузистон ўртасидаги Иззаж шаҳрини олганда пойтахтда қолган маслаҳатгўйи ибн Синога одам юбориб дарҳол ҳузурига етиб келишни буюрган эди. Кулунж касали хуруж қилиб, мазаси қочиб юрган аллома унинг сўзини ерда қолдиролмай сафарга отланди, йўлда дарди зўрайиб, ошқозонида санчиқ пайдо бўлди. Ҳукмдорнинг ҳузурига етиб келди-ю, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди.

Токчалари ганчкор қилиб ишланган сернақш уйнинг даричаларидан илиқ шаббода кириб турар эди. Ранги сарғайиб, бурни аввалгидан ҳам ингичкалашиб кетган аллома инграб, атрофида парвона бўлиб айланиб юрган шогирди — ёш табибга қандай қилиб қарафс уруғидан дори тайёрлаш кераклигини уқтирарди.

— Бажону дил, худди айтганингиздек қилиб дори тайёрлаб бераман, худо хоҳласа тузалиб кетасиз, — деб жавоб қилди ингичка белини шойи белбоғ билан боғлаб олган эпчил шогирд кўзларини ўйнатиб, аммо ичида: "Енди ётган жойингиздан туролмайсиз, бойлигингиз, соғлиқ учун фойдали олтин, кумуш ва пиёлалар, гиламлар бизга қолади, — деб оўйлар, эди. Аллома ҳар эҳтимолга қарши ёнида узукнинг кўзидек гавҳарларни олиб юради, деган гап унинг қулоғига чалинган эди. — Тезроқ ўлса — ҳаммасига мен эга

¹⁴ Бизнинг йил ҳисобимиз бўйича, 1028 йил

бўламан". У кўзини юмиб мудроққа кетган устодига кўрка-писа қараб қўйди-да, унинг айтганига қараганда қарафс уруғидан тўрт ҳисса кўп солиб дори тайёрлади.

— Вой ўлдим... юрак-бағрим ёнаётир... — деб ингради бемор ичига юборилган ўткир дорининг азобига чидай олмай, — энди менга мошдек тарякни... илиқ сувга эритиб ичиринг... Зора оғриғи босилса...

— Хизматларига доим тайёрман, — деди ёш табиб нўхотдек афюнни илиқ сувда эритиб, ичириб юборгандан кейин.

"Еттинчи осмонга чиқиб кетади", — деб ўйлади у устоди сал кулимсираб уйкуга кетгандан кейин. У бир оз сабр қилиб турди-да, ҳушидан кетган беморнинг липасига тикилган мошдек-мошдек гавҳарларни олиб ёнчиғига солди...

Ўз маслаҳатчисининг ҳоли оғирлашиб қолганидан хабар топган Алоуддавла уни Ҳамадон шаҳрига олиб бориб, бирор табиби ҳозикқа кўрсатишга аҳд қилди. Бу кичик шаҳарда тузукроқ табиб йўқ эди. Сири очилиб қолишдан кўрққан ёш табиб устодининг қимматбаҳо буюмлари ва асбобларини Исфахонга олиб бориб Маҳмуд билан Абу Убайдни аҳволдан хабардор қилиш баҳонаси билан жўнаб қолди ва изини йўқотиш учун Рай шаҳри томон йўл олди.

Ибн Сино эса Ҳамадонга етиб келгандан кейин ўзини енгил сеза бошлади. У ётган жойида хаёлан умр дафтарини бир-бир варақлар, олтин суви билан ёзилган саҳифалар кўз олдидан ўтганда, жилмайиб қўяр эди. Баъзан мутаассиб муллолар, золим ҳукмдорлар, маърифат душманларининг тааддиларини эслаб юраги сиқилиб кетар эди-да, тепасида турган кекса табибга ялиниб: "Менга тарякни эритиб ичиринг", — дер эди...

У ўзини тетик сеза бошлагани учун ваҳимага тушиб: "Ўлим эшик орқасида пойлаб турган бўлса керак, шам ўчиш олдидан "лоп" этиб ёниб, бирдан сўнади-ку", — деб ўйлади ва ётган жойидан судралиб бориб, хонтахта ёнига ўтирди ва қўлига қалам олиб, васиятнома ёза бошлади. Охирги тилаги унинг хизматида бўлган барча эркак ва аёл кулларни озод этиб, уларни бир-икки йиллик маблағ билан таъминлаш эканлигини билдириб, васиятномага нуқта қўйди-да, кўнгли кўтарилиб, жойига бориб ётди.

...428-санай хижрия, рамазон ойи биринчи жума куни¹⁵, кечки пайт. Ҳамадон шаҳри худди безовта қилинган арининг инидек ғувиллайди. Кўчалар тикилинч. Оқ мато билан оъралган тобут кўча ўртасидан лопиллаб ўтиб бормоқда. Кўзлари қизарган одамлар навбат билан тобутнинг шотисини елкаларига қўйиб, тез-тез қадам ташлаб кетмоқдалар. Олдинда ибн Синонинг шогирдлари, хизматкорлари ва оддий ялангоёқ одамлар қаторида бош эгиб кетаётган зар тўнли шаҳзодалар, киборлар ҳам бор.

— Бутун шаҳар оёққа қалқибдур. Ким экан ул қазо қилган? — деб сўради кийим-бошидан қишлоқи эканлиги кўзга ташланган бўз чопонли бир киши ёнида ҳасса таяниб, қалтираб турган чолдан.

— Шаҳарга ҳозир келган кўринурсиз. Бўлмаса бошимизга қандай оғир кулфат тушганини билган бўлур эдингиз, — деди мўйсафид. — Шу бугун эрталаб улуғ табиб Абу Али ибн Сино оламдан ўтдилар. Қувватим бўлса, мен ҳам шул одамлар қаторида бўлар эдим.

— Ох, шундоқми, — дея бўз чопонли тобут орқасидан югурди...

¹⁵ 1037 йил, 24-июн